

VİLÂYAT-I ŞARKIYYE İSLÂHATI VE GENEL MÜFETTİŞ NİCOLAS HOFF

·Yrd. Doç. Dr. Fahri TAŞ*

Ermeni meselesi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, milletlerarası bir mesele haline gelmiş, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmede vasıta olarak kullanılmıştır. Ermeniler'in muhtariyeti adı altında oynanmaya çalışılan senaryonun içinde büyük devletlerin baskısıyla gerçekleştirilen iki *Umûm Müfettişlik*¹ bulunmaktadır. Bu Umûm Müfettişliklerden biri; 1879 yılında Osmanlı Devleti'nin gündemine sokulup, 1895-1900 yılları arasında gerçekleştirilen ve Ahmet Şâkir Paşa'nın tayin edildiği Umûm Müfettişliktir². İkinci Umûm Müfettişlik ise, bu çalışma çerçevesinde ele alınan ve 1909'da Adana olaylarıyla tekrar milletlerarası mesele haline getirilen, 1913'de hızlandırılıp, 1914 yılında "*Vilâyat-ı Şarkıyye Islâhatı*" adı altında uygulanan müfettişliktir.

Ermeniler için uygulanmak istenen ıslâhatın birinci safhasındaki alan *Vilâyat-ı Sitte* [Kars, Erzurum, Bitlis, Sivas, Elazığ, Diyarbakır] öngörülmüşken, İkinci safhasında Vilâyat- Sitte'ye Trabzon'un da eklenmesiyle "*Vilâyat-ı Şarkıyye*" adı altında ıslâhat sahası genişletilerek uygulanmıştır.

Bu yedi büyük vilâyette Ermeni ekalliyetinin dağınık bir vaziyette yaşamasını vesile ittihaz eden Rusya, ötedenberi burada Avrupa kontrol altında ıslâhat istemiş ve hatta 3 Mart 1878 Ayestafanos muâhedesinin 16.

* Erzincan Eğitim Fakültesi Öğr. Üyesi.

1 Bu iki Umûm Müfettişlik dışında bir de Cumhuriyet döneminde 6 Eylül 1935 tarihinde kurulan ve merkezi bazen Erzurum, bazen Trabzon olan Umûm Müfettişliği vardır. Cumhuriyet döneminde kurulan Genel Müfettişliklerin Ermeni Islahatıyla ilgisi yoktur.

2 Ali KARACA, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa* [1838-1899], İst. 1993, s. 54 ve devamı.

maddesinde özetle; "Osmanlı Devleti Girit'in idaresi için tanzim etmiş olduğu 1868 nizamnâmesini dikkatle tatbik etmeyi taahhüt ettiği gibi, Teselya ve Arnavutluk için de bu kabil nizamnâmeler medana getirmeyi ve bu hususta Rusya ile istişare etmeyi kabul etmiştir. Ayrıca, Anadolu'nun doğusunda Ermeniler ile meskûn yerlerde de ıslâhat yapmayı ve Ermenileri Kürtler ile Çerkezlerle karşı himaye etmeyi de vadedmiştir³. 13 Temmuz 1878 Berlin Muâhedesinin 61. maddesinde ise aynı ıslâhat isteği tekrarlanmıştır.

Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ile imzaladığı Kıbrıs'ın İngiltere'ye terkedilmesiyle ilgili gizli anlaşmada da, Doğu illerinde ıslâhat yapılması hususunda teminat vermiştir⁴.

Rusya'nın bir asırdan beri ta'kip ettiği dış siyâsetinden biri, Balkanlarda bulunan Osmanlı eyaletlerinin Rus hegemonyasına girmesidir ki, bu kısmen gerçekleşmiştir. İkincisi ise, Doğu Anadolu'nun Slavlaştırma projesine dahil edilmesidir. Rusya bu ikinci dış siyasetine uygun olarak, Ermenilerin ıslâhat meselesini bahane ederek, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Rusya'nın hakimiyetinde veya Avrupalı devletlerin denetiminde muhtar bir Ermenistan kurmayı hedef telakki etmiştir⁵.

Osmanlı Devleti, yukarıda belirtilen anlaşmalar gereği taahhüt ettiği ıslâhatları uygulamaya geçirdiği eyâletler, birer bire İmparatorluktan kopmuştu. İmparatorluğun çekirdeği olan Anadolu'da da bu ıslâhatların tatbik edilmesi durumunda, diğer eyâletlerde görülen kopmaların olabileceği endişesiyle, bu ıslâhatların Anadolu'da uygulanması geciktirilmiştir.

Ermeni ıslâhatının gerçekleşmesi halinde geniş imtiyazlar elde edecek olan başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve diğer Avrupalı devletler de Ermeni ıslâhatının bu ikinci safhasıyla yakından ilgilenememişlerdir. Zira, İngiltere'nin Güney Afrika'da "Boer Harbi"yle meşgul olması,

3 Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII. T.T.K., Ank. 1983, s. 66.

4 KARAL, a.g.e., C. VIII., s. 72.

5 Azmi SÜSLÜ, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzyüncü Yıl Üniv. y., Van, 1990, s. 50.

1905'de Rusya'nın Japonya'ya yenilmesi ve aynı tarihte Rusya'da meydana gelen ihtilâl sebebiyle, sözkonusu devletler Ermeni ıslâhatı için Osmanlı Devleti'ne yapılması gereken baskıyı yapamamışlardır⁶.

İslâhat hükümleri, yukarıda belirtilen anlaşmalar gereği Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmiş ise de, II. Abdülhamid Şark vilâyetlerimizi muhtariyete doğru götürecektir şekilde ıslâhatın iç yüzünü bildiği için, ölümü tercih edeceğinden bahsederek, o maddeleri katiiyen tatbik etmeyip hükümsüz bırakmak dirayetini göstermiştir⁷.

Emeniler, Balkan Harbi'nden sonraki gelişmelerde, kendilerine va'ad edilen toprakları ele geçirmek için uygun fırsatın doğduğunu düşünerek, Ermeni komiteleri aralarındaki hizipleri kaldırıp ittifak yapılmış, bu ittifak neticesinde de "Vilâyat-ı Şarkıyye İslâhatı" meselesi kuvvet kazanarak yeniden gündeme girmiştir⁸.

Ermeniler, Vilâyat-ı Şarkıyye İslâhatı meselesine milletlerarası platformda destek bulmak maksadıyla Mısır'daki Boghos Nubar'ın başkanlığında bir heyet kurarak, Avrupalı devletlerin başşehirlerine gönderilip, bir çok temaslarda bulunulmuştur. Bir taraftan meşûm bir savaştan çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin vaziyetinden, diğer taraftan Rus, İngiliz, Fransızlar'ın teşviklerinden cür'et alan Ermeniler, ıslâhat meselesinde Rus sefâretinin oyuncağı haline gelen patrikler başta olmak üzere, bütün Ermeni komiteleriyle dahilde, Boghos Nubar idaresinde kurulan hey'etleriyle hariçte yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardır⁹.

Osmanlı Devleti, Avrupa'da Ermenilerin Türkiye aleyhine başlattıkları propagandaya fırsat vermemek için, Ermeni ıslâhatı meselesini 2 Nisan 1329 [15 Nisan 1913] günü Mecliste yaptığı gizli bir müzakerede görüşerek; Doğu Anadolu'da geniş bir ıslâhata başlanılması, bu işin ba-

6 Akdes Nimet KURAT, *Türkiye ve Rusya*, K.B. Yay., Ank. 1990, s. 205.

7 İsmail Hami DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, İst. 1972, s. 409.

8 **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi [İ'lân-ı Meşrutiyetten evvel ve sonra]**, İst. 1332, s. 67.

9 **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s. 68.

şına İngiliz uzmanların getirilmesi teklifi üzerinde durmuştur. Bu meselenin görüşülmesi için, Londra Sefiri Tevfik Paşa ve sabık Sadrazam Hakkı Paşa görevlendirilmiştir. Bâb-ı Âli, bu heyeti İngiltereye gönderirken, bölgenin Doğu Anadolu mıntıkasını teşkil eden Van Bitlis, Mamure-t-ül Aziz [Elazığ], Diyarbekir vilayetlerinde ve kuzey bölgesinde bulunan Erzurum, Sivas, Trabzon vilayetlerinde birer müfettişlik kurulacaktı. Bu müfettişlerin başında İngilizler bulunacaktı. Böylece, bu bölgeye bir Rus saldırısı olması hâlinde, İngiltere Osmanlı Devleti'ni savunma mecburiyetinde kalacaktı¹⁰.

Ermeniler'in yoğun kulis faaliyetleri neticesinde Rusya, Ermeni Devleti'nin kurulması yönünde kendilerine yardım edeceği taahhüdünde bulunmuştur. Rusya, Osmanlı Devleti'nin Berlin Andlaşması'nın 61. maddesinde taahhüt ettiği ıslâhatı gerçekleştirmek için büyük devletlerin görüşünü almasını ve Balkan Savaşı sebebiyle kaybedilen yerlerden Ermenistan'a göçmen sevkine engel olunması için, Bâb-ı Âli'ye yaptığı teklif ve teşebbüs dolayısıyla diğer devletlerin kendisini desteklemesini istemiştir. İngiltere ve Fransa, Rusya'nın bu teklifini kabul ederek, müzakere yapılması istenmiştir.

İngiltere, bu müzakerelerin Londra'da yapılmasını istemiş ise de, Rusya, İstanbul'da yapılmasını teklif etmesi ve bunun diğer devletler tarafından da benimsenmesi üzerine; 1895 yılı Islâhat projesi üzerinde çalışmak üzere ilgili devletler İstanbul elçilerini bu iş için görevlendirirler. Böylece Ermeni meselesi bu gelişme ile yeniden bir milletlerarası mesele haline getirilmiş oldu¹¹.

Rusya, tarihlerinde İstanbul'da başlanan elçiler konferansında, Vilâyat-ı Şarkiyye'yi tamamen Osmanlı Devleti'nden ayırarak, bu bölgeyi Ermeniler vasıtasıyla kendine bağlamayı plânlayan bir projeyi öne sürer. Bu projede önemli görülen hususlar şunlardır:

10 Zekeriya TÜRKMEN, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İst. 1993, s. 147.

11 E. URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İst. 1987, s. 385.

1- Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas birleştirelerek bir il haline getirilecektir. Bu il, Sancak, İlçe, Bucaklara ayrılacak ve halkın etnoğrafik grup halinde dağılışı ve mümkün olduğu kadar aynı ırktan olanlar bir arada tutularak tespit edilecektir. [Madde I]

2- Ermeni bölgesinin genel Valisi, Osmanlı teb'asından bir Hıristiyan veya tercihan devletlerin onayı ile Padişah tarafından beş yıl için tayin edilecektir. [Madde II]

3- Genel Vali, ilin yürütme gücünün başkanıdır. İlin bütün idari görevlerini tayin eder, ilin bütün hakimlerini o seçer. Polis, jandarma kuvvetleri doğrudan doğruya Genel Valiye bağlıdır. İl içinde düzenin devamı için, Valinin isteğiyle bütün askeri kuvvetler kendi emrine verilecektir. [Madde III]

4- Genel Vali'nin yanında danışma meclisi mahiyetinde bir idari meclis bulunacaktır. Danışma meclisinde müslim ve gayrimüslim eşit olarak temsil edilecektir. [Madde IV]

5- Genel Vali meclisi dağıtabilir, toplanma ve dağılma karnâmeleri Padişah adına yayınlanır. [Madde VI]

6- İl Meclisi, ile ait kanun çıkarır ve uygular. İl Meclisinin yürütme ve bütçe hususundaki yetkisi, Avrupa komisyonunca hazırlanan proje kadar geniş olacak, kabul olunan kanun Padişaha sunulacak, karar süresi iki ay olacak, bu süre sonunda bir cevap alınamaz ise, kabul anlamı taşıyacaktır. [Madde VII]

7- Sancak idare meclisi, daire başkanlarından, ruhanî cemaat reislerinden olacak, meclise Mutasarrıf başkanlık edecek, ilçe idare meclisleri 3 Hıristiyan ve 3 Müslümandan meydana gelecektir. İlçelerde 2 Hıristiyan, 2 Müslümandan meydana gelen İlçe idare meclisleri teşekkül edecek ve Kaymakam başkanlık yapacaktır.

8- Tamamı 22 madde olan bu projede azınlıkları ön plâna çıkarıcı ve çoğunluk olan Müslümanlar ile eşit yönetim ve hâkimiyet hakkı getirici hükümler bulunmaktadır¹².

İstanbul Rus Elçiliği Baş Tercümanı A. Mandelstam'ın hazırladığı bu proje ile, Vilâyat-ı Şarkıyye'de bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması hedeflenmektedir.

İslâhat komisyonu 20 Haziran 1913 tarihinde İstanbul Yeniköy'deki Avusturya - Macaristan elçiliğinde toplandı¹³. Rusya, gerek Osmanlı Devleti'nin ve gerekse Avrupalı devletlerin dikkatini sürekli olarak Kafkaslar üzerine çekmesi, Ermeni meselesi sebebiyle bu bölgede devamlı karışıklıkların olduğunu belirtmesi üzerine Almanya, 26 Haziran 1913 tarihinde Rusya'ya bir muhtıra verdi. Bu muhtırada, Ermenistan'da yapılması düşünülen ıslâhatın tehlikesi belirtiliyordu. Çünkü, Almanya'nın Osmanlı ülkesinde başta Berlin - Bağdat demiryolu ihalesi olmak üzere, pek çok ekonomik ayrıcalıklar elde eden Reich'in hayatı çıkarları Türkiye'nin toprak bütünlüğünün devamını gerektiriyordu¹⁴. Halbuki Rusya, İstanbul elçiler konferansında Doğu Anadolu'daki altı vilayeti Osmanlı Devleti'nden ayrı bir yönetim tarzına sokmayı plânlayan bir proje üzerinde ısrar ediyordu¹⁵. Rus projesinin gerçekleşmesi hâlinde kurulması düşünülen Ermenistan Rus nüfuzuna girdiği gibi, Boğazların kontrolü de Rusya'nın eline geçecekti. Bu durumu önlemek için; Rus projesi üzerinde Avusturya ve Almanya'nın yaptığı müdahaleler üzerine bazı değişiklikler yapıldı. Neticede Rus elçisi Giers ile Wangenheim arasında şu esaslar üzerinde anlaşma varıldı.

12 E. URAS, a.g.e., s. 387-395.

13 E. URAS, a.g.e., s. 396; Büyük elçiler 3-24 Temmuz 1913 tarihleri arasında Yeniköy'deki Avusturya büyükelçiliğinde sekiz toplantı daha yaparlar. Müzakereler daha çok Avusturya ve Alman mümessilleri Panfili ve Soenberg ile Rus baştercümanı Mandelstam arasında geçer. Bu görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin meselelerinden çok, büyük devletlerin aralarındaki meseleler ele alınır. [Y.H.BAYUR, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Ks. III, Ank. 1991, s. 121.]

14 Mim Kemal ÖKE, *Ermeni Meselesi*, Boğaziçi Üni. y., İst. 1986, s. 101-102.

15 E. URAS, a.g.e., s. 397.

a) Ermenistan'ın iki kısma bölünmesi; bu bölgelerde Avrupa'nın tavsiyeleriyle Bâb-ı Âli tarafından genel müfettişlerin tayini, bu müfettişler ve bütün memurların gereğinde görevinden alınması, bunların yerine başkalarının tayini,

b) Yüksek memurların ve bütün hakimlerin Padişah tarafından tayini için onay yetkisinin verilmesi,

c) Her bölgede eşit sayıda Hıristiyan ve Müslümanlardan meydana gelecek bir meclisin teşkili,

d) Memuriyetlerin Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında eşit olarak dağıtılması.

e) İslâhatların uygulanması sırasında devletlere kontrol hakkının tanınması, bunun elçiler ve illerdeki konsoloslar vasıtasıyla yapılması,

f) Ermenistan'da yapılacak diğer ıslâhatlar için Osmanlı Devleti'nin diğer devletler ile anlaşacağını bildirilmesi¹⁶.

Alman-Rus anlaşması, Ermeni meselesinde Osmanlı Devleti'ni büyük devletler karşısında tek cephe durumuna düşürmüştü. Ayrıca Rusya, Doğu Anadolu'da Ermenileri her an büyük bir isyâna sevk edebilirdi. Rusya, Mutemel bir Ermeni isyânını hem insanîyet, hem de Hıristiyanlığa yakınlığı ve komşuluk menfaatlerini ileri sürerek gerçekleştirebileceği gibi, bu gerekçeler Avrupa devletlerinin de yanında yer almasını sağlayacaktı. Bu durum, Rus askerlerini bölgeye sokma tehdidinde bulunan Çar hükümetiyle Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya bırakacaktı. Diğer devletlerin Rus projesini desteklemesi, Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini koruma değil, Osmanlı Devleti'nin paylaşımında kendilerine bir pay sağlamayı düşündükleri için bütün büyük devletler Rusya'ya uymuş ve hep birlikte Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmaya çalışmışlardır¹⁷.

16 Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK. C. II, Ks. III, Ank. 1991, s. 146.

17 BAYUR, a.g.e., C. II, Ks. III, s. 152.

Alman-Rus anlaşmasını diğer devletlerin de onaylaması üzerine Osmanlı Devleti'nin yapacağı pek bir şey kalmamıştı. Ancak, Osmanlı Devleti 26 Ocak - 6 Şubat 1914¹⁸ tarihleri arasında görüşmelerini sürdürerek, Alman - Rus anlaşmasının bazı maddelerine itiraz edip, maddeler üzerinde değişiklik yaptırdı. Sonunda Rusya maslahatgüzarı Constantin Goulkevitch ile Sadrazam Said Halim Paşa arasında 26 Kânun-ı Sâni 1329 [8 Şubat 1914] tarihinde Vilâyat-ı Şarkiyye¹⁹ islahatı ile ilgili *Yeniköy Anlaşması* imzalandı²⁰. Bu Anlaşmaya göre:

1- Islâhat yapılacak olan alan iki bölgeye ayrılacak, Doğu Anadolu'daki bu iki bölgenin başına Avrupalı iki genel müfettiş konulacaktır.

Bölge [A]: Erzurum, Trabzon ve Sivas illerinden meydana gelen bölge,

Bölge [B]: Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır'ı içine alan bölge. Bu iki bölgeye tayin yapılacaktır.

2- Genel müfettişler, sivil idare, adliye, polis ve jandarmayı kontrol edeceklerdir. Güvenliği koruyacak olan kuvvetlerin yetmemesi halinde, müfettişin isteğiyle yetkileri dahilinde hazırlayacakları tedbirlerin uygulanması için askerî kuvvetler, genel müfettişin emrine verilecektir.

3- Genel müfettişler, yetersiz veya suçlu gördükleri memurları görevlerinden alabilecek, mahkemeye verebileceklerdir.

4- Genel müfettişler, acele tedbirler gerektiren önemli durumlarda hemen adalet bakanlığına bilgi vermek suretiyle, adliye memurlarını gö-

18 URAS, a.g.e., s. 398. [DANIŞMENT, anlaşmanın tarihini 10 Rebiyülevvel 1332 olarak vermektedir. E. URAS, Anlaşmanın tarihini 8 Şubat 1914 (*Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 401); Ayrıca BAYUR'da 8 Şubat olarak almaktadır (*Türk İnkılabı Tarihi*, TTK. C. II, Ks. III, s. 169 ve 172.). Ancak 10 Rebiyülevvel 1332 tarihinin miladî karşılığı 6 Şubat 1914 tarihine tekabül ettiğinden, İ.H. DANIŞMENT'in verdiği tarih ihtilaflı görülmektedir. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, s. 409]; DANIŞMENT, Yeniköy Anlaşması'nın İstanbul - Yeniköy'de bulunan Said Halim Paşa'nın yalısında imzalandığını belirtmektedir. [DANIŞMENT, a.g. yer.]

19 Vilâyat-ı Şarkiyye'den maksat, Van, Bitlis, Erzurum, Ma'mûret-ül-Aziz, Diyarbakır, Sivas ve Trabzon vilâyetleridir. Bugün bu bölgede 27 vilâyet bulunmaktadır.

20 Es.t'URAS, a.g.e., s. 397; BAYUR, a.g.e., C. II, Ks. III, s. 172, 169.

revinden alabilecek, Valiler tarafından işlenen suçlar ve acele tedbirler gerektiğinde, durum İçişleri Bakanlığı'na bildirilecek, Bakanlık durumu Bakanlar Kurulu'na sevk ederek, en çok dört gün içinde bir karar verilecektir.

5- On yıl içinde genel müfettişlik yerinin boşalması durumunda, Osmanlı Devleti büyük devletlerin yardımını isteyerek, bir yenisi atanacaktır.

6- Kanunlar, resmî ilânlar ve emirler, her bölgede mahallî dil ile yayınlanacaktır. Genel müfettiş uygun gördüğü takdirde, mahkeme ve hükümete müracaat eden taraflardan her birisi kendi dilini kullanmak hakkında sahip olacaktır. Mahkeme hükümleri Türkçe olarak yazılacak, eğer mümkün olur ise, buna iki tarafın dillerinde birer tercümesi eklenecektir. Her unsurun genel eğitim bütçesindeki payı, eğitim vergisine katılması oranında ayrılacaktır.

7- Cemaatlerin, aynı mezhepten olanların okullarını yönetmesine hükümet engel olmayacaktır.

8- Her Osmanlı teb'ası, askerî görevini barış zamanında oturduğu müfettişlik bölgesinde yapacaktır. Hükümet, yeni emre kadar Yemen, Asir, Necib bölgelerine nüfus oranına göre kara askerinden gönderecektir. Hamidiye alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecektir. Bunların silahları depolarda bekletilip, seferberlik zamanında kendilerine verilecektir. Hamidiye alayları Osmanlı subaylarından seçilecektir. Bu alayların erleri bir yıl askerî hizmete tabî olacaklardır. Aynı bölgede herkes ırk ve mezhep ayrımı yapılmadan bu alaylara girebilecektir. Bunlar da ordu askerlerinin tabî olduğu esaslara bağlı olacaktır.

9- Vilâyet genel meclislerinin yetkileri 13 Mart 1329 [26 Mart 1913] tarihli kanundaki esaslara göre tespit edilmiştir²¹.

21 İdare-i Umûmiye-i Vilâyat Kanûn-i Muvakkati'nin sözkonusu maddesinde; "Vilâyet, emvâl-i menkule ve gayri menkuleye mutasarrıf ve iş bu kanûn ile muayyen ve mahdud vezaif-i hususiyye ile mükellef bir şahs-ı mânevîdir. [H. Hâtemî, *Medenî Hukuk Tüzel Kişileri - I*, İst. 1979, s. 58.]

10- Genel müfettişlerin gözetimi altında, bir yılı geçmemek şartıyla kesin bir nüfus sayımı yapılacak, iki bölgede çeşitli mezheplerin, milliyetlerin, dillerin gerçek oranları tayin olacaktır. Şimdilik Van, Bitlis illeri, Genel Meclis ve komisyon üyeleri yarı yarıya Müslüman ve Hıristiyanlardan seçilecektir.

11- Erzurum'da seçim bir yılda bitmez ise, genel meclis üyeleri yukarıda olduğu gibi eşit olarak seçilecek, Sivas, Harput, Diyarbakır illerinde Genel Meclis üyeleri şimdiden nüfus oranı kuralına uyarak seçilecek, şimdiye kadar İslâm seçmenleri sayısı son seçime esas olan listelere göre belirli ve sınırlı kalacak, Hıristiyanların sayısı da, cemaatlerince verilecek listelere göre tespit olunacaktır.

12- Azınlıklar komisyonlarda temsil edilecek, İdarî meclislerine seçilen üyelerin yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyan olacaktır.

13- Genel müfettişler uygun gördüğü takdirde, boş yer oldukça polis ve jandarma teşkilâtına Hıristiyan ve Müslümanlardan eşit sayıda alım yapılacaktır²².

Anlaşmaya göre, genel müfettişler yabancı olacaktır. Bu hususta Avrupa devletlerinin büyük elçileri iki ayrı bölge için sözlü olarak iki isim tavsiye edeceklerdir. Osmanlı Devleti bu iki kişiyi on yıllık bir süre için bir kontratla Genel Müfettiş yapmış olduğunu bildirecek ve bunların görev ve yetkilerini belirtecektir. Eğer bu on yıllık süre zarfında bir görev değişikliği veya bir boşalma olur ise, Osmanlı Devleti, boşalan bu Genel Müfettişlik görevine yeni Genel Müfettişin seçilmesi için büyük devletlerin yardımına başvuracaktır²³. Böylece, müfettiş tayini hususunda Osmanlı devletinin güya onuru kurtarılmış olunacaktır.

Bâb-ı Âli, 7 Ekim 1913 günü Umûm Müfettişlerin İngilizlerden olmasını benimseyip, İstanbul'da maliye nezâretinde bulunan Sir Richard

22 URAS, a.g.e., s. 399-401; BAYUR, a.g.e., C. II, Ks. III, s. 169-172.

23 BAYUR, a.g.e., C. II, Ks. III, s. 165.

Crawford ile Mr. Robert Graves'ın görevlendirilmesini istemiştir. Fakat Rusya, Osmanlı Devleti'nin bu arzusunun karşı çıktığı için, İngiltere de bu iki kişinin tayinini yapmamıştır²⁴.

İstanbul'daki Ermeni çevreleri, tayin edilecek olan Genel Müfettişlerin hangi milletten olacakları hususu ile yakından ilgilenerak, 25 Ocak 1914 tarihinde Rusya'nın büyük elçiliğine başvurup, bu müfettişlerin Belçikalı ve İsviçreli olmalarını istemişlerdir. Ermeniler, Eğer, Norveç, Danimarka, Felemenk ve İsveçli olur ise daha iyi olacağını söylemişlerdir. Rusya, Ermenilerin bu tekliflerinden İsveçli olmasını istememiştir²⁵. Neticede, tayin edilecek olan müfettişin yapacağı görevin meşruiyetinin sağlanması için, güya tarafsızlık prensibine uyularak, müfettişlerin Hollanda ve Norveç'den tayin edilmesine karar verilmiştir.

Her ne kadar "Vilâyat-ı Şarkıyye" üzerinde düşünülen Ermeni meselesi, Berlin Andlaşması'nın 61. maddesindeki hükümleri çağrıştıracı milletlerarası bir mesele gibi görülmekte ise de; Ayestafanos Andlaşması'nın 16. maddesine geri dönülerek bir Rus - Osmanlı meselesi hâlini almıştır. Çünkü, yukarıda belirtilen anlaşmadaki Osmanlı taahhütleri Rusya'ya karşı sorumluluk getirmektedir. Diğer devletlerin bu işe karışması ise, Osmanlı Devleti'nden bir nota almak ve seçilecek olan iki müfettiş için birer oy vermektan ileri gitmemektedir. Eğer, müfettişler sadece Rusya tarafından tespit edilecek olsaydı, Vilâyat-ı Şarkıyye'nin tamamı Rus idaresine geçmiş gibi olacaktı. Osmanlı topraklarının paylaşımı henüz olgunlaştırılmadığından, bu durum erken bir hareket olacaktı. Osmanlı Devleti Rusya ile bir anlaşma yaparak Doğu Anadolu'daki askerî birliklerini nasıl ve nerelerde bulunduracağını bildirme mecburiyetine girmesi ile, bu bölgedeki asker bulundurma durumunu sınırlandırdığı gibi, Hamidiye Alayları'na Ermeniler'in de alınmak istenmesi, sınır bölgelerinde sadece Erzincan Askerî Müfettişliği'ne dahil olan erlerin bulundurulması, bu askerlerin dört veya beşte birinin Ermeni,

24 A.N. KURAT, a.g.e., s. 209.

25 BAYUR, a.g.e., C. II, Ks. III, s. 168.

geri kalanlarının Türk, Kürt ve Rum olma şartının getirilmesi, Rusya için büyük yararlar sağlamıştır²⁶.

Genel Müfettişlerin seçimi hususunda Y.H. Bayur; "Müfettişler, gerek ilk seçimde ve gerekse değişiklik olduğunda büyük devletlerce seçilecek ve Bâb-ı Âli'ce atanacaktır. Dolayısıyla bunların atanmasında Osmanlı'nın hiç bir tesiri yoktur.

İlk seçişte bir yandan Osmanlı prestijini korumak ve Doğu vilâyetleri halkının işi iyice anlamayarak daha kolay boyun eğmelerini sağlamak için bu yön açıkca belirtilmemiş ve kapalı geçirilmiştir. Amma ilk ve her defasında seçiş hakkı büyük devletlerindir²⁷". demektedir.

İşte bu mukâvele gereği Nisan 1914 ortalarında seçim yapılmış ve yedi büyük vilâyetten, Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır mıntkası *Müfettiş-i Umûmiliği*'ne Norveçli Binbaşı²⁸ Nicolas Hoff, Trabzon, Erzurum ve Sivas vilâyetleri Müfettiş-i Umûmiliği'ne de Hollanda müstemlekeleri memurlarından Mr. Westenenk tayin edilmiştir²⁹. Bu müfettişler ile Dahiliye Nâzırı Talat Bey arasındaki kontratolar da 25 Mayıs 1914 tarihinde imzalanmış ve her iki müfettişin tayinlerine izin veren Padişah iradesi ise 1 Temmuz 1330 [14 Temmuz 1914] tarihinde çıkmıştır³⁰.

Çok büyük selahiyetler verilen Müfettiş-i Umûmilere ayda dörderyüz Osmanlı altını maaş bağlandıktan başka birer ikâmetgâh tahsis edilmesi de kabul edilmiştir. Ayrıca müfettişlerin birer ecnebî yaverleri de olacaktır³¹.

26 BAYUR, a.g.e., C. II, Ks. III, s. 172-173.

27 BAYUR, a.g.e., C. II, Ks. III, s. 174.

28 Hoff'ın rütbesinin Müfettişlik görevine başladığında albay olduğu'da belirtilmektedir. [E. URAS, a.g.e., s. 401. Bayur ise Yarbay olduğunu söyler. a.g.e., C. II, Ks. III, s. 186] Muhtemelen, bu görevin verilmesi, Hoff'ın rütbesi Albaylığa yükseltilmiştir.

29 İsmail Hami DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İst. 1972, s. 409; BAYUR, a.g.e., s. 186.

30 URAS, a.g.e., s. 401.

31 Hoff, maiyetine üç Ermeni, iki Rum ve üç Türk almıştır. [Ermeni Komiteleri'nin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, s. 95].

Yabancılarca seçilmiş bu iki müfettiş, aşağı yukarı Anadolu'nun yarısından içine alan o günün yedi vilâyetinden meydana gelen bölgenin gerçekten başı durumundadırlar. İdare, adliye, polis ve jandarmayı denetleyecekleri gibi, gerekli gördükleri zaman orduyu da emirleri altına alabileceklerdi. Memurları işten çıkarabilecekler ve yerlerine yenilerini ve uygun gördüklerini alabileceklerdi. Bu durumda bütün memurlar, çok istisnâî durumlar dışında müfettişlere yaranmak için, onların her istediğini yapma durumuyla karşı karşıya bırakılmışlardı³².

Anlaşmaya göre, Vilâyat-ı Şarkıyye'de Valiler dışında görev yapan bütün memur, polis, jandarma gibi devlet güçlerinin insiyatifi bu bölgeye görevlendirilen iki müfettişe verilmiştir. Anlaşma metnine ilk baktığında müfettişlerin görevlerine Valilerin müdahale etme yetkisi varmış gibi bir anlam görülmekte ise de; gerçekte böyle olmayıp, Valilerin müfettişlere karşı takınacakları her hangi bir olumsuzluk karşısında müfettişlerin görevlerinden çekilmesi durumu ortaya çıkacaktır. Anlaşma gereği, görevinden çekilen müfettişin yerine yeni bir müfettişin tayin edilmesi için Osmanlı Devleti büyük devletlerin yardımını istemek mecburiyetinde kalacaktır. Yeni müfettiş tayin edilme isteği, Osmanlı Devleti için aşağılayıcı bir durum meydan getireceğinden, Osmanlı Devleti böyle bir durum karşısında kalmamak için, müfettişlerin görevde kalması uğruna, müfettişlerin şikayette bulunacakları valileri görevlerinden alma hususunda tereddüt göstermeyecekleri âşikârdır.

Vilâyat-ı Şarkıyye islâhatının şekli ve müfettişler ile maiyetlerine tayin olunanların vaziyetinden anlaşıldığına göre, bu anlaşma bir Ermeni muvaffakiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten Ermeniler de bu anlaşmayı bu şekilde algılamışlar ve muhtariyete doğru giden ilk adım olarak değerlendirmişlerdir. Katagigos'un Boğos Nubar'a bu yönde gönderdiği tebrik telgrafı da bu düşüncüyü ısbat etmektedir. Taşnaksutyun Komitesi'nin merkezini Erzurum'a nakletmeyi ve büyük kongresini burada yapmayı plânlaması, daha işin başında Patrikhanenin müfettişlik min-

32 BAYUR, a.g.e., C. II, Ks. III, s. 174-175.

tıkasında mevcut bütün memurların yerine militan Ermeni komitecilerin veya devlete karşı gelenlerin getirilmek istenmesi, maksada bir an önce ulaşabilmek için, başta İstanbul olmak üzere içte ihtilaller çıkarma plânlarının yapılması, Mısır'da Sadık Bey ve Şerif ile birleşerek hükümeti ve bilhassa İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni devirmeye çalışmaları, bir kısım askerleri elde ederek, iç isyânları başlatmak istemeleri³³, Ermeni devletine giden adımın atıldığını gösterir hareketlerden birkaçıdır.

Doğu Anadolu'da Ermeniler için yapılması düşünülen ıslâhat projesini tatbik maksadıyla görevlendirilen Hoff, Genel Müfettişliği sırasında uyulması gereken esasları belirten "*Müfettiş-i Umumilerin Vazife ve Selâhiyetlerine Muteallik Ta'limat*" 8 Şubat 1914 tarihli Anlaşma hükümlerine sadık kalınarak, 23 Mayıs 1914 tarihinde Dersaadet tarafından çıkarılmıştır³⁴. Bu ta'limata göre:

Birinci Madde – Müfettiş-i Umumilerin me'mur oldukları daire dahilinde vazifelerinin icâbatına en muvâfık gördükleri şehri kendileri için merkez ittihaz ve bi-z-zât veya bi-l-vâsita icra edecekleri devr ve teftişlerin zaman ve sûret icrasını kendileri ta'yin edecekler ve daire-i teftişiyelerinin idâre-i mülkiye ve idâre-i adliye nokta-i nazarından bulunduğu hâl ve mevki'e dâir, gerek dahiliye ve gerek adliye nezâretlerine her ay bir rapor göndereceklerdir.

İkinci Madde – Müfettiş-i Umûmilerin me'mur oldukları dairenin idâre-i mülkiye ve adliyesiyle, polis ve jandarmasını teftiş edeceklerdir. Dâire-i selâhiyetleri dâhilinde ittihaz edecekleri tedâbirin icrası için, mıntıkaları dâhilindeki Kuvâ-yı İnzibâtiye gayr-ı kâfi olduğu takdirde, talepleri üzerine, icap eden Kuvâ-yı Askeriye dahi emirlerine hazır ve amâde bulundurulacaktır.

Müfettiş-i Umûmiler tarafından talep vuku'unda, muhâberat-ı res-

33 Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s. 95.

34 Başbakanlık Arşivi, DH.KMS. D.2/2, N. 5. [Başbakanlık Arşivi, Dahiliye Kalem-i Mahsusa tasnifi ve bu dosya numarası <Bşk. Arş. a.g.d.> şeklinde verilecektir.]

miye için ikâmetgâh, hususilerine telgraf me'murları ta'yin ve makam-ı celil, Sedâret-i ûzmâ ve Dahiliye ve Adliye Nâzırlarıyla şifreli muhâberaatta bulunabilmeleri için kendilerine husûsi birer şifre müftâhı tertib ve i'tâ edilecek ve kendilerinin emr-i tahtında olmak üzere ikâmetgâh-ı hususilerinde jandarma veya asker dahi bulundurulacaktır³⁵.

Üçüncü Madde – Müfettiş-i Umûmiler, daire-i teftişleri dahilinde idâre-i vilâyat ve idâre-i nevahî [nahiye] kanunları ahkâmının ve idâre-i mülkiye ve adliye ile polis ve jandarmaya dâir olan bi-l-cümle kavânin ve nizâmat-ı saire-i devletin tatbik ve icrasına nezâret eyleyeceklerdir.

Dördüncü Madde – Müfettiş-i Umûmiler, kavânin ve nizâmat-ı devletin kendi daire-i teftişyelerinin ihtiyacat-ı hakikiyesine tevafuk etmeyen mevad-ü ahkâmının ta'dilini talep için esbâb-ı mucibeyi hâvi levayih-ı kanuniye tanzîm ve Valilerin rey'i ve mütala'asını aldıktan sonra, bunları Bâb-ı Âli'ye takdim edecekleri gibi, kavânin ve nizâmat-ı mezkurenin daire-i teftişyelerini dahilinde süver-i tatbikiyesini [tatbit suretini] teshil edecek ta'limatnâmeler tanzîm ve bunları aid oldukları nezâretlerin nazar-ı tasvib ve tasdikine arz eyleyeceklerdir.

Beşinci Madde – Müfettiş-i Umûmilerin idâre-i vilâyet konusunun üçüncü maddesine tevfikân teşkilât-ı mülkiye icrasına hâcet-i messe eden mevaki'i ta'yin edecekler ve Valiler ile kolordu kumandanlarının rey-i ve mütalaalarını aldıktan sonra bu bapta levayih-ı kanuniyeyi ihzar ve iki vilayette dahi münasebeti olduğu iddia olunan kara ve nevahiyetin cihâd-ı irtibatîyesini ta'yin ve Liva ve Kaza merkezlerinin tebdili hudutlarının ta'dil ve tashihi ve Kaza ve Nahiyelerin fekk [bozma] ve tahvil irtibatları hakkında madde-i mezkure hükmüne tevfikân, vilâyet-i mecalis-i umûmiyesince verilecek kararlar hakkındaki mütala'alarını Dahiliye Nezâretine iş'ar ederler.

Altıncı Madde – Müfettiş-i Umûmiler, idâre-i Vilâyat-ı kanûninin

35 Bşk. Arş., a.g. dosya, s. 3.

dördüncü maddesi mucibince, daire-i teftişiyeleri dahilindeki seyyar aşâir ve kabailin³⁶ Suret-i iskân ve idareleri hakkında bunların emzice [mizac] ve âdâtıyla ihtiyacat-ı ictimaiye ve icabat-ı mevkiyelerini nazar-ı i'tibara alarak, nizâmat-ı hususiye layihaları tanzîm ve dahiliye nezâretine irsal edecekler ve kabâil-i mezkure-i tevettün [vatan ittihaz etme] ve iskân edilüb, umur-ı zıraiye ve sanayiye kesb-i ülfet eyleyinceye kadar, kıt'at-ı ma'mureye ika-i zarar etmelerine meydan vermemek için, Valiler ile müt-tefikân tedâbir-i lâzime ittihaz eyleyeceklerdir.

Yedinci Madde – Daire-i teftişiyeleri dahilindeki anâsır-ı muhtelif beyinde hüsn-ü âmiziş [i'tilâf-ı maâşeret] takviye ve te'yid eylemek ve anâsır-ı mezkure beyinde mûcib-i tefrika, sûi tefhimat mevcut ise, anları izâle etmek ve musâvat hukûku te'min ile, herkesin hürriyet ve hukûkunu siyanen muhafaza ettirmek Müfettiş-i Umûmilerin cümle-i vezâifindedir.

Bu maksada binâen Müfettiş-i Umûmiler, bilhasa ba'zı mahallerde ahâlinin anâsır-ı muhtelifesi beyinde mûcib-i tefrika olan tasarruf-ı arazi-i münâzaat ve ihtilâfatının fasl ve tesviyesi hususunu doğrudan doğruya taht-ı teftiş ve nezârette bulunduracaklardır.

Sekizinci Madde – Daire-i teftişiyeleri dahilinde muhtelif mezhep ve millet ve lisanlara mensup olan sekine beyindeki nisbet-i hakikiyeyi ta'yin edecek surette kati bir tahrir-i nüfusun teftiş ve mürâkabeleri tahtında olarak, sürat-i mümkün ile icrasını te'min etmek, Müfettiş-i Umûmilerin vazife ve selâhiyetleri cümlesindedir. Müfettiş-i Umûmiler, hükümet-i seniyyece kararlaştırılan âti-y-ül'zıkr mevadın daire-i teftişiyeleri dahilinde tatbik ve icrasına nezâret eyleyeceklerdir³⁷.

Van ve Bitlis vilâyetleri mecâlis-i umûmiyesi ile encümenleri a'zasının nısfı müslim ve nısfı diğeri gayr-ı müslim olacaktır. Erzurum vilâyetinde tahrir-i nüfus, muâmele-i katiyyesi bir sene zarfında icra edil-

36 Bşk. Arş., a.g.d., s. 4.

37 Bşk. Arş., a.g.d., s. 5.

mediği takdirde, Mecâlis-i Umûmi A'zası, mezkur iki vilâyette olduğu gibi nisfiyet esâsı üzerine intihab edilecektir. Sivas, Ma'mure-t-ül Aziz ve Diyarbekir vilâyetlerinde Mecâlis-i Umûmiye A'zası şimdiden intihâb-ı ne-sebi esasına tevfikân intihab olunacaklardır. Bu maksada binâen suret-i katiyyede tahrir-i nüfus icra olununcaya kadar müslim müntehiblerin ta'bîn adedinde intihâbat-ı ahireye esas ittihaz edilmiş olan cetveller mu'teber olacak ve gayr-ı müslim a'zanın adedi, mensub oldukları cema'tler tarafından verilecek cetvellere göre ta'yin olunacaktır. Ma'mâfih, bir takım müşkülât-ı maddiye, işbu usûl-ı intihâbiye-i muvakkatın icrasına mani olduğu takdirde, Müfettiş-i Umûmiler, Sivas, Harput ve Diyarbekir vilâyetleri Mecâlis-i Umûmiyesi A'zasının ta'bîn-i nisbeti için, vilâyat-ı mezkurenin ihtiyâcat ve ahvâl-i haziresine daha muvâfık diğer bir teklif dermeyan etmek selahiyetini haiz olacaktır.

Mecâlis-i Umûmiyesi a'zası, nisbet-i kaidesi esâsına tevfikân intihab edilecek olan bil-cümle vilâyatta ekalliyet encümenlerde dahi temsil edilecektir. Mecâlis-i idareye intihab edilecek a'zanın kemâfi'l-sâbık nisfi müslim ve nıfs-ı diğeri gayrımüslim olacaktır.

Müfettiş-i Umûmilerce mazhur görülmediği takdirde, iki daire-i teftişîye dahilinde münhal vuku buldukca polis ve jandarmaya efrâd ah-zinde³⁸ müslim ve gayrımüslimler arasında musâvat kaidesi tatbik edilecek ve diğer bilcümle hıdmat-ı resmîyenin tevcihinde dahi mümkün mer-tebe aynı kaide-i musâvat tatbik edilecektir.

Dokuzuncu Madde – Müfettiş-i Umûmiler, bil-cümle me'murinin uh-delerine mevdu-ı vezâifi ne suretle ifâ ettiklerini bizzat veya bil-vâsıta taht-ı teftişte bulunduracaklar ve anların derece-i ehliyet ve faaliyetlerini tedkik edecekler. Ve bil-cümle me'muriyenin tercüme-i hâl-i varakalarını tanzîm ettireceklerdir.

38 Bşk. Arş., a.g.d., s. 6.

Onuncu Madde – Müfettiş-i Umûmiler kifâyetsizliklerini veya sû-i hâl ve hareketlerini müşâhede edecekleri me'murini icabına göre azl ettirüb, mûcib-i mücâzat-ı ahvâli tebeyyûn edenleri de, doğrudan doğruya taht-ı muhâkemeye aldırır. Müfettiş-i Umûmiler azl olunan me'murin-i talîye yerine kavanin nizâmat ile mu'in şerâit kabulü ve ehliyet ve liyakatı haiz bulunan diğerlerini alacakları gibi, büyük me'murların nısab ve ta'yinini de hükümet-i seniyyeye arz ve inhâ etmek selâhiyetini hâiz olacaktırlar.

Müfettiş-i Umûmiler, me'murinin azilleri hakkında ittihaz olunan bil-cümle tedâbiri esbâb-ı mucibesıyla beraber hâl-i mucemmelen devâir-i aidesine telgrafla bildirecekler ve sekiz gün zarfında da bu me'muriyete ait evrakın dosyası ile beraber mufassal bir esbâb-ı mucibe lâyhâsı irsal eyleyeceklerdir.

Büyük me'murlar şunlardır: [Her Vilâyet ve Sancakda] Vali, Mutasarrıf, Kaymakam, Defterdar, Mektubcu, Maarif Müdürü³⁹, Zıraat Müdürü, Nafia'a Baş Mühendisi, Defter-i Hâkânî Müdürü, Polis Müdürü, Nüfus Müdürü, Sıhhiyye Müdürü, Umur-ı Ecnebiye Müdürü veya Vilâyet Tercümanı, Liva Muhasebecisi, Liva Tahrirat Müdürü, Tedrisaat-ı tâlîye müessesâtıyla Dâr'ül-Müallimin Müdürleri ve Muallimler, bil-umum Müfettişler, doğrudan doğruya Valilerin ma'iyetlerinde bulunan me'murin hakkındaki mukarrerat Valilere tebli ve iş'ar olunacaktır.

Onbirinci Madde – Valilerin hakkında acilen tedâbir-i şedide ittihazını istilzâm edecek ef'al ve hareket vuku'a getirdikleri, tahakkuk ettiği takdirde keyfiyet Müfettiş-i Umûmiler tarafından telgrafla Dahiliye Nezâretine bildirilecek ve Nezâret-i müşârün-ileyhâ dahi işi derhal Meclis-i Vükalaya arz edecek ve Meclis-i Vükalâ dahi Müfettiş-i Umûmiler tarafından vârid olan telgrafnâmenin ahzinden i'tibaren, nihayet on gün zarfında bu babda i'ta-yı karar eyleyecektir.

39 Bşk. Arş., a.g.d., s. 7.

Müfettiş-i Umûmi tarafından veyahud Müfettiş-i Umûminin talebi üzerine azl edilen me'murin onuncu maddede müsarrâh esbâb-ı mucibe la-yiha-i mufassalesi hükümet-i merkeziyece ahz edilerek, münderecatı hakkında bir karar i'tâ edilmedikce, hatt-ı ma'zûlin kadrosu dahilinde bile bulunsalar, haklarında cevaz-ı istihdam kararı verilmez.

Onikinci Madde – Mülkiye-i adliye, Jandarma, Nafia ve Ziraat Müfettişleri doğrudan doğruya mensub oldukları dairelere tâbi iseler de, me'murin-i vilâyat misillü Müfettiş-i Umûmilerin taht-ı teftiş ve nezaretlerine vaz edilmiş olduğundan Müfettiş-i Umûmi tarafından müsta'celiyetine hüküm⁴⁰ edilen hususatta kendilerine vâki olacak tebligatı infaza mecburdurlar. Bu müfettişler kendi ta'limatlarına tevfikân icra edecekleri teftişat hakkındaki raporlarının suretini Müfettiş-i Umûmiye ve aslını da mensub oldukları Nezârete irsâl eyleyeceklerdir. Me'murinin vezâif-i me'murelerine müteallik teftişat ve tahkikatı mübin raporlarında bu teftişat ve tahkikat, gerek Nezâretlerinde ve gerek Müfettiş-i Umûmiyeden verilen emir üzerine yapılmış olsun, suretleri Müfettiş-i Umûmilere ve asılları ait oldukları Nezâretlere gönderilecektir.

Onüçüncü Madde – Maliye müfettişleri, doğrudan doğruya Maliye Nezâretine merbut olup, bunlar Nizâmname-i mansusuna tevfikân icra eyleyecekleri teftişat-ı layihalarını Nezâret-i müşarûn-ileyhâya irsal ve bir suretini de Müfettiş-i Umumiye i'ta eyleyeceklerdir. Müfettiş-i Umûmi bir madde-i mahsusanın musta'cilen teftişine lüzum görüp de keyfiyeti Müfettiş-i Umûmilik merkezinde bulunan Ser Müfettişe iş'ar eylediği takdirde, Ser Müfettiş bizzat veya bir diğer müfettiş ma'rifetiyle teftişat-ı lâzimeyi icra etmeğe ve ol babda tanzîm olunan raporu Müfettiş-i Umûmiye'ye i'ta eylemeğe mecburdur. Bu gibi teftişattan Maliye Nezâreti de haberdar edilecektir.

Ordöndüncü Madde – Me'murin-i adliyeden mu'cib azl ve muhâkeme ef'ali anlaşılan me'mur lâ-yen-azl [azl olunamaz] hükkam sınıfından ise,

40 Bşk. Arş., a.g.d., s. 8.

taht-ı mukâkemeye aldırılması Müfettiş-i Umûmi tarafından adliye nezâretine inhâ [ulaştırma] edilir. Ve bu inhaya nezâretce verilecek netice bir haftadan ziyade te'hir edilemez. Me'mur, hükkamdan olduğu takdirde, me'muriyetinin derece-i ehemmiyetine göre⁴¹; azilleriyle, yerlerine diğerlerinin ta'yini Müfettiş-i Umûmiye tarafından adliye nezâretinden veya İstinaf Müdde-i Umûmiliğinden talep edilecektir. Tedâbir-i musca'cileyi müstelzem olan ahval-i fevkal'ade Müfettiş-i Umûmiler keyfiyeti derhal adliye nezâretine iş'ar etmek şartıyla lâ-yen-azl me'murini bile hemen iş'den el çekdirmek selahiyetini haiz olacaklardır.

Onbeşinci Madde – Müfettiş-i Umûmilerin en mühim vazifelerinden biri de, muhakemâtın her türlü te'sirat-ı hariciyeden mesun olarak cereyanı ve hükümlerin kemâl-ı bî-tarafî ve istiklâl ile i'tası ve hükkamın hiç bir suretle taht-ı te'sir ve nüfuzda bulunmaması hususlarına nezâret etmektir.

Onaltıncı Madde – Umum-ı adliyenin kısım-ı idârî ve tahririyesini ıslah ve intizâm ve ıttırad [tard] dairesinde cereyanını te'min için Müfettiş-i Umûmiyenin vaki olacak tebligatı me'murin-i adliyece vacib-ül it-tiba'dır.

Müfettiş-i Umûmiler, Hükümet-i Osmaniyece kararlaştırılan âtiy-ül zikr-i mevadın kendi daire-i teftişiyeleri dahilinde tatbik ve icrası hususunda nezâret edeceklerdir.

Kavanin, evâmir ve i'lânât-ı resmiye, her daire-i teftişiyeye dahilinde elsine-i muhliye ile neşr ve ilân edilecektir. Müfettiş-i Umûmiyece imkân görüldüğü takdirde, tarafeynden her biri huzur-ı muhakemede ve devâir-i hükümetde kendi lisanını isti'mal etmek hakkını haiz olacaktır. Muhâkim i'mâlatı Türkçe tanzîm olunacak ve mümkün olduğu takdirde bunlara tarafeynin mütekellim olduğu lisan üzere bir suret-i mütercimesi de rabt edilecektir.

Onyedinci Madde – Her daire-i müfettişiyeye dahilinde jandarma ve po-

41 Bşk. Arş., a.g.d., s. 9.

lise⁴² aid teşkilat ve tensikat [düzen-verme] Müfettiş-i Umûmiye'nin nezâret ve ma'lumatı altında icra edilecektir.

Jandarma ve polis teşkilat ve tensikatında lüzum görülecek ta'dilat, Müfettiş-i Umûmiler tarafından Valilerin rey-i istifsar olunduktan sonra, vuku bulacak iş'ar üzerine, idare-i merkeziyece icra olunacaktır.

Onsekizinci Madde – Bil-cümle maarif-i umûmiye müessesatının tef-tiş ve nezâreti Müfettiş-i Umûmilere aiddir. Müfettiş-i Umûmiler, Hü-kümet-i Osmaniyece kararlaştırılan mevad-ı atiyenin kendi daire-i mü-fettişiyeleri dahilinde tadbik ve icrası hususuna nezâret eyleyeceklerdir.

Vilayet bütçelerine vaz edilecek maarif-i tahsisatından her cemaatin hassasını vilayetlerce maarif için istifa olunan tekâlîfe iştiraki tespitinde ta'yin olunacak ve Hükümet-i Osmaniyece aynı mezheb erbabının kendi mektebelerinin idaresine muâvenette bulunmalarına hiç bir vecihle ikâ-i-me-vani ve müşkülât edilmeyecektir.

Ondokuzuncu Madde – Müfettiş-i Umûmiler, devletin umûmi büt-çesinde vilayetin hıdemat-ı umûmiyesine mahsus bulunan tahsisatı alel-müfredat tedkik edecekler ve bunlar hakkında Valilerin mütala'asını al-dıktan sonra, gerek bîlüzum sarfiyatın önünü almak ve gerek lede-l-hâce fazla tahsisat istihsâl etmek için, ihtiyacat-ı hakikiyeden fazla veya noksan görecekları tahsisatı bildireceklerdir.

Yirminci Madde – Müfettiş-i Umûmiler, varidat-ı askeriye hakkında hazine-i devlet ile mükellefiyenin menafini muhafaza etmekle beraber zirâ için aslâ⁴³ izâ'e-i evkat [vakit kaybetme] ve müşkülâtı dâ'i olmayacak de-vede sade ve sehl-ül-tatbik olacak bir usül-ı cebayetin [evkaf varidatının tahsil usulü] hükümet-i merkeziyeye teklif olunabilmesine salih tedabiri tedkik edeceklerdir.

42 Bşk. Arş., a.g.d., s. 10.

43 Bşk. Arş., a.g.d., s. 11.

Yirmibirinci Madde – Müfettiş-i Umûmiler, emlak ve arazi ütümettü [kâr etme] vergilerinin suret-i tarh ve tahsili hakkında tedkikat-ı icra edikten ve lüzum görecekları mahaller için valilerin mütalaasını istihsal eyledikten sonra kadastronun tezdidi veya başlamış olan ta'dilat-ı umûmiyenin ıslahı için teklifatta bulunabilirler.

Yirmiikinci Madde – Müfettiş-i Umûmiler, refakatlarında bulunan erbâb-ı ihtisasdan mürekkeb hey'et-i fenniye ma'rifetiyle daire-i tef-tişyeleri dahilindeki ma'denler ile ormanların devletçe şayan-ı istifade bir surette muhafazası ve iledilmesi ve arazinin ıslahıyla zıraatin te'min-i terakkisi, mesarif-u istihsaliyenin taklilî [azaltma], maarif-i umûmiyenin neşr ü ta'mimi sanayi ve ticaretin teşviki ve mevaridatın teeshili hususlarında müracaat edilmesi müstelzem-i müstahsinat olacak bil-cümle vesaiti velhasıl vilayetin terakkiyat-ı âliye ve iktisadiyesine medar olabilecek kâffe-i hususatı tedkik ettireceklerdir. Bu kâbilden olmak üzere bütçede karşılık tahsisine ve kanun tanzîmine veya irâde-i seniyye istihsaline muhtac olmayan ıslahatın valiler tarafından icrasına nezaret edecekler ve umûmi bütçede karşılık tahsisine ve bir kanun-ı mahsus tanzîmine veya irâde-i seniyye istihsaline muhtac olan tedabiri devair-i aidesine inha eyleyeceklerdir.

Yirmiüçüncü Madde – Umur-ı me'murelerini ifa etmeleri için⁴⁴, Müfettiş-i Umûmilerden her birinin ma'iyetine âtiy-ül-zikr me'murin ta'yin edilecektir.

1- Kalem âmiri olarak bir Baş Katib ile, miktar-ı kâfi mesud, Mübeyyiz, Mütercim ve Katib.

2- Mülkiye ve polis ve jandarma umuru için bir müfettiş.

3- Bir adliye müfettişi.

4- Bir maarif müfettişi.

44 Bşk. Arş., a.g.d., s. 12.

5- Teb'a-i Osmaniye veya ecnebiyeden mütehasıs bir zıraat müfettişı.

6- Teb'a-i Osmaniye veya ecnebiyeden mütehasıs bir Nafia Müfettişı.

7- Ecnebi jandarma zabitanı meyanında intihab edilecek bir emr-i zabıt.

8- Ecnebi bir katib-i hususi.

9- Bir Kürtçe tercümanı.

10- Bir Ermenice tercümanı.

Salif-ül-zıkr me'murin, Müfettiş-i Umûmilerin intihabıyla veya muvafakati üzerine ta'yin edilecek ve vazife ve selahiyetleri Müfettiş-i Umûmilerin inzımam muavenetiyle tanzım olunacak olan bir ta'limatnâme-i mahsus ile ta'yin kılınacaktır. 23 Mayıs sene 1914⁴⁵.

13 Nisan 1330 [26 Nisan 1914] tarihinde Van Valisi Tahsin Bey'in⁴⁶ Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği şifrede "Norveçli Hof râmında iki Avrupalı'nın Vilâyat-ı Şarkıyye Müfettiş-i Umûmiliklerine ta'yin hakkında Bâb-ı Âliye'ce bir ma'lumat veya karar var mıdır?" diye sorulmuş⁴⁷, bu şifreye 15 Nisan 1330 [28 Nisan 1914] tarihinde verilen cevapta, "Hof'ın Vilâyat-ı Şarkıyye Müfettiş-i Umûmiliklerine ta'yini takrir etmişdir. Namuskar ve sahib-i iktidar bulunduklarına kanaat hasıl olmuştur." denilmektedir⁴⁸. Bu yazışmadan anlaşıldığına göre; Osmanlı Devleti Genel Müfettişlik meselesini halktan saklamaya çalıştığı gibi, Müfettişlik alanında bulunan en yetkili insanları da bilgilendirmemiştir. İlgili vaaliler, bölgelerine gelecek olan müfettişler hakkında söylenti mahiyetindeki bil-

45 Bşk. Arş., a.g.d., s. 13.

46 Hasan Tahsin [Uzer] Bey, 1878'de Selanik'te doğmuştur. Van valiliği ilk Valilik görevidir, 1913-1914 yılının sonlarına kadar Van'da valilik yapmıştır. Daha sonra Erzurum, Suriye, Aydın Valilikleri'nde bulunmuş, 1919'da İzmir Mebusu seçilmiştir. Malta'ya sürülenler arasındadır, Malta dö-nüşü; 1924'de Ardahan, 1927'de Erzurum ve 1933'de Erzurum Mebusu olarak TBMM'nde görev yap-mıştır. 1935 yılının sonlarında Umûm Müfettiş olmuş, bu görevi sürdürürken, 1939'da vefat etmiştir. [50 Ünlü Vali, İçişleri Bak. y. Ank. 1969, s. 513-525].

47 Bşb. Arş. DH. KMS. D. 2/2, N. 5, s. 29.

48 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 30.

gileri daha ziyade Azınlık kaynaklarından duymuşlardır. Bu durum, bölgedeki istihbârat çalışmasının azınlıklar lehine devletten ne kadar önde olduğunu göstermektedir. Müfettişin bölgeye ne maksatla gönderildiği İstanbul'daki yetkililer tarafından bilinmesine rağmen, Müfettişin çalışmalarında Türk Milleti'nin lehine olacak tedbirlerin alınması lüzumu istenecekken, kişinin şahsiyetinden bahsedilerek olay hafifletilmeğe çalışılmıştır.

Trabzon, Erzurum ve Sivas bölgeleri için görevlendirilen Müfettişlerden biri olan Westenenk'e özel katibi olarak hukuk mezunu Torley Duwel'in tâyin edildiği 9 Haziran 1914 tarihinde kendisine bildirilmiştir. Bu telgrafta; "Desire designer comme secretaire mon compatriote C.L. Torley Duwel docteur en droit veuillez faire nommer sur conditions convenues prie cabler sa nomination— inspecteur general Westenenk"⁴⁹ denilmektedir.

Umûm Müfettişlik Ta'limatnâmesinde belirtildiği gibi 16 Haziran 1330 [29 Haziran 1914] tarihinde Dahiliye Nezâreti Erzurum Valiliğine bir sifre göndererek, Müfettiş Westenenk için büyük bir evin kiralanması istenmiş⁵⁰, 18 Haziran 1330 [1 Temmuz 1914] da Vali Reşid Bey'in verdiği cevapta; "Hükümet konağı civarında ve İstanbul Caddesi üzerinde kısmı fevga [üstte] nisbî [miktarı] üç salon ve bir sufa ile ikisi büyük olarak beş oda ve kısmı tahta, nisbî dört oda, bir matbahı şâmil, Cemil Bey'in konağının bir seneliği yüz altmış liraya ve Ermeni mahallesindeki Konsolos haneler civarında ve şehrin şark kenarında, hükûmete yirmi dakika mesafede, kâin üst katta beş oda ve iki de mesarif odası ve aşağı kısmında yalnız bir ufak havlu ile ufak oda ve bir matbahı müştemil, Sübiyan Efendi konağının dahi kezâlik bir seneliği seksen liraya isticâr edilebileceği ve Cemil Bey'in konağı matluba müvâfık körüldüğü takdirde bedel-i icardan kırk lirasının şimdiden tesviyesi meşrut bulunduğu cihetle bunlardan hangisi tensib buyuruluyorsa iradesi ma'ruzdur"⁵¹. denilmektedir. Osmanlı Devleti taahhüdünü yerine getirirken, devleti parçalamaya gelen insanı

49 Bşb. Arş. DH. KMS. D. 2/2, N. 5, s. 67.

50 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 33.

51 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 31.

rahat ettirecek kadar kadirşinas olduğunu da göstermiştir. Bu yazışmalar, sanki devletin parçalanmasına devlet adamları yardım etmektedir. Devletin hangi zorlukları yaşadığı bilinmektedir. Müfettişliğin ihdâsı karşısında hangi mecburiyetler karşısında olduğu da bellidir. Ancak, bu kadar soğukkanlılık ve uysallık doğrusu fazladır.

Westenenk, göreve başlamak için eşyalarının bir kısmını Trabzon'a göndermiş fakat kendisi Trabzon'a gitmemiştir. Westenenk'in Trabzon'a gönderilen eşyalarının bir kısmı kaybolmuş, kaybolan eşyalarının mahiyetinin bilinmediği 9 Haziran 1330 [22 Haziran 1914] tarihinde Trabzon Valiliği'ne yazılan yazıdan anlaşılmaktadır⁵². Dahiliye Nezâreti'ne yazılan 8 Temmuz 1330 [21 Temmuz 1914] tarihli yazı ile "sabık müfettiş Westenenk'in kaybolan eşyaları içinde kıymetli olanları var ise, bunların bedellerinin ödenmesi" istenmiştir⁵³. Böylece, Müfettişleri küstürmemek için gereken her şey yapılmaya çalışılmıştır. Westenenk'in kaybolan eşyaları meselesi, başta Trabzon olmak üzere, ilgili diğer vilayetleri bir ay kadar uğraştırmış, âdetâ bütün yetkililer seferber edilmiştir. Fakat, bütün bu çalışmalar daha sonra boşa çıkmış, çünkü sözkonusu eşyaların Westenenk'e değil de Hoff'a ait olduğu anlaşılmıştır⁵⁴.

Westenenk, 26 Haziran 1330[9 Temmuz 1914] tarihinde İstanbul'a gönderdiği telgrafta; "Prie vouloir tlegraphier nombre chambres ma maison Erzeroum, pour achat meubles-Inspecteur general Westenenk"⁵⁵. [Erzurum'daki ikâmetgahıma Mobilya alınması için telgraf çekilmesini arz ediyorum] demektedir.

Westenenk, 26 Temmuz 1330 [8 Ağustos 1914] tarihinde "Seferberlik ve buna mümâsil ahvâl-i fevkâlâdeden dolayı İstanbul'a te'hir-i hareket..."⁵⁶ edeceğini bildirmiştir. Böylece Westenenk, Birinci Dünya Savaşı'nın atmosferi içinde görev yapamayacağını anlayıp, bu görevi hiç

52 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 93.

53 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5.

54 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 49/3.

55 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 32.

56 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 66.

başlamadan bırakmıştır. Westenenk'in görevden ayrılması ile; sözkonusu Müfettişin sorumluluğuna verilen Sivas, Erzurum ve Trabzon illerinde Ermeni devleti kurma plânları daha uygulanmaya geçmeden sona erecek, en kötü ihtimal ile ertelenmiş olacaktı. Türk Milleti adına bu durum iyi bir gelişme olarak telakkî edilmelidir.

Dahiliye Nezâreti 16 Haziran 1330 [29 Haziran 1914] tarihinde Bitlis'e bir şifre göndererek diğer ikinci Umûm Müfettişi Hoff için elverişli bir konağın bulunması istenmiştir⁵⁷. 17 Haziran 1330 [30 Haziran 1914] günü Bitlis Valisi Mustafa Bey bu şifreye şöyle bir cevap vermiştir. "Bitlis tarz-ı mimarisi üzere yapılmış dört beş odalı evden büyük hane yoktur. Hoff Bey doğrudan doğruya Bitlis'e gelecek ise öyle bir evin tefrişi için, şimdiden Van'dan malzeme getirmek elzemdir. Mahallatın pek diğerinden uzak olmasına binaen, müfettiş-i umûmi Bey'in arzu ettiği mahallede beğeneceği haneyi tutmak üzere, ilk teşriflerinde Temmuz ve Ağustos aylarında çadırlarda da oturmak kabildir"⁵⁸. denilmekte, 19 Haziran 1330 [2 Temmuz 1914] da verilen şifre cevabında, "müfettişin çadırda da oturabileceği kendisiyle yapılan istişâreden öğrenildiği"⁵⁹ bildirilmiştir. Bitlis Valiliği 6 Temmuz 1330 [19 Temmuz 1914] tarihinde bir telgraf daha göndererek; "Müfettiş-i Umûmi için dört odalı hâne ve yanında başka bir evin tahsis edildiği, bu evlerin ikamet edilecek hale getirilmesi için İkiyüz lira masraf yapacaklarını, bu evin yıllık icarının Altmış lira olduğunu..."⁶⁰ bildirmiştir.

Umûm Müfettiş, başta Rusya ve diğer Avrupalı devletlerin menfaatleri doğrultusunda icraat yapmak üzere Anadolu'ya gelecek, çeşitli zorlamalar ile bu bölge halkının çoğunluğunun Ermeni olduğunu isbata çalışacak, bunun neticesinde bu bölge yabancı boyunduruğu altına sokulacak, Türk çoğunluğu bu sahte senaryo karşısında azınlık olarak addedilecek ve azınlık muâmelesine tabi tutulacaktır. Bütün bu gelişmelerin başarıya ulaşması için, devlet elinde olmayan sonsuz imkanları bu in-

57 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 35.

58 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 38.

59 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 37.

60 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 36.

sanlara hasredecek, kendi insanının sahip olmadığı hatta hayal bile edemediği imkanları bu insanlara sunacaktır. Bu davranışı anlamak mümkün değildir.

Hoff Bey, İstanbul'a geldikten sonra, Tarabya'daki Tokatlıyan Otel'i'ne yerleşmiştir. 21 Haziran 1330 [4 Temmuz 1914] Cumartesi günü saat üçde kaldığı otelden, Padişaha teşekkür etmek ve iyi niyetlerini arz etmek için, Padişah ile görüşmek istediğine dair Müsteşar Emin Bey'in Dahiliye Nezâretine yazdığı 19 Haziran 1330 [2 Temmuz 1914] tarihli yazıdan anlaşılmaktadır⁶¹. Hoff'un bu arzusuna 21 Haziran 1330 [4 Temmuz 1914] günü cevap verilerek, aynı gün saat 3 [15.00] de Padişah ile görüşmelerine izin verilmiştir⁶². Hoff'un Padişah ile hangi konuları görüştüğü hususunda elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Hoff, İstanbul'da bir ay kadar kalıp, gerek Ermeni ve gerekse Rum Patrikleriyle sık sık bir arada olduğu, yabancı elçiliklerle sürekli temas ettiği bilinmektedir. İstanbul'da kaldığı bu süre zarfında Hoff'un Anadolu'da yapması gereken işlerin kendisine dikte ettirildiği muhakkaktır.

Umûm Müfettiş Hoff, Ermeni davasında Westenenk'ten daha idealist çıkarak, görevini sürdürmeğe karar vermiştir.

Van Valisi, 25 Haziran 1330 [8 Temmuz 1914] günü Genel Müfettişlerin hareket edip edemeyeceği, bunlar ile vilâyetler arasında cereyan edecek muamele ve muhaberenin nasıl yapılacağı hususunda ve iki vilâyete ait [Bitlis ve Van] bazı hususların müzakeresi için, Bitlis Valisi ile Reşadiye Nahiyesinde⁶³ görüşeceklerini Dahiliye Nezâretine bildirmiştir⁶⁴. Her iki Vali, yaptıkları görüşmenin neticesini rapor ederek İstanbul'a bildirmişlerdir.

Bitlis Valisi Mustafa ve Van Valisi Tahsin Beyler'in müştereken hazırladıkları rapor, Dahiliye Nezâreti'ne 4 Temmuz 1330 [17 Temmuz

61 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 39.

62 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 40.

63 Reşadiye, Bitlis'in kazası olup, Van gölü kenarındadır.

64 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 54.

1914] tarihinde Gevaş'tan şifre telgraf ile gönderilmiştir. Bu rapor aynen şöyledir:

"Dün Gevaş Kazasında yekdigerimize mülâki olduk. Düşündüğümüz, yolda bulunan Müfettiş-u Umûmiler tarafından memlekete ve bizden onlara karşı alınacak vaziyettir. Bu babda Bâb-ı Âli'ce hiç ta'limat verilmemiş ve bunların memlekete gelmesiyle düçâr-ı müşkülât olunacağı anlaşılmıştır. Müfettiş-i Umûmilerin İstanbul'a gelmeleri ve hareketlerinin istihbar edilmesi üzerine Ermenileri bu güne kadar tuttuğu fikir ve meslekte büyük bir tebdil görülmüştür. Van ve Bitlis Vilâyetlerinde hükûmetçe ta'lib edilen mesleklerden dolayı müfritane ve mütehâlîkâne beyan-ı memnuniyet ettiklerine nedâmet ediyorlar ve müfettişler gelmeden ve geldikten sonra bilâkis bir çok esbâb ve mesâil serdiyle hoşnudî ve şikayete ve bu şikayetlerin ledüniyyatında [gizli ihbar] bu günkü hükûmet adamlarının tebdili teklifine karar verdikleri istihbar edilmiştir. Müfettiş-i Umûmilerin şahsî, ahlâki efkârı, selâhiyetleri ve hükûmet ve millet ile olacak müttekâbil münâsebetleri hakkında hiç bir ma'lumat olmayan vilâyetler Ermenilerin şübhesiz bir maksad ve harici bir telkinat ile tutacakları vaziyet-i mütehâlife ile bir kat daha meçhul ve meşkuuk bir vaziyete düşeceklerdir. Binâenaleyh, kendileri gelmeden Bâb-ı Âli'ce vilâyatın ahvaline ve Valilerin şahsına göre şifre ile bil-etrâf mu Fassal ve seri ta'limat verilmesi muktezidir. Hatta araya da Bâb-ı Âli ile kendileri arasında mestur ve mahrem cihet ve nikat [noktalar] var ise, bunların da bildirilmesi lazımdır. Sâniyen, müfettişlerin vürudiyle ilk evvel karşısında bulunacağımız iki mesele vardır. Biri teşrifat meselesidir. Müfettişlerin ve ma'iyetlerinde bulunacakların hükûmet-i mahalliyyeye ve rapora zantatlarına ve müttekâbil bunların anlara karşı bil-cümle harekat ve muâmelatda ve hükûmetin ne gibi işlerde, emir ve nehhy hususunda, ne suretle, ne derece ileri gidebileceklerine dâir vukûf-ı tam hâsil etmek zaruridir. Müfettiş-i Umûmilerin eşkıya işinde ve sâir ahvalde, harekat-ı askeriye icrasında doğrudan doğruya karışub, karışmayacakları bilinmelidir. Mesela, bunlar gelir gelmez, Meclis-i Umûmi-i Vilâyat intihâbı zamanında tesadüf edeceklerdir. Vilayat kanununun muaddel 103.

ve 104. maddeleriyle ahali-yi İslâmiye ve gayr-ı müslimenin vazîyet ve kemiyetleri katiyyen gayr-ı kabil-i te'lifdir. Van vilâyetinin on dört kaza i'tibariyle, 225.000 kûsur nüfus zükûrunun, 150.500'ü müslim, 70.000 gayr-ı müslim ve Bitlis Vilâyetinin on sekiz kaza i'tibariyle 245.000 nüfus zükurundan, 170.000'i İslâm, 70.000'i Hıristiyandır. Kanûn-ı i'fâ-ı intihabını kaza i'tibariyle gösteriyor. Halbuki, Van vilâyetinin yalnız merkez Şatak ve bir dereceye kadar Gevaş kazalarında ve Bitlis Vilâyeti'nin yalnız Bulanık ve Muş merkez kazalarında alel-takrib nisflarına yakın bir kemiyet görülüyor. Diğer sancak ve kazalarda Hıristiyan nisbeti yüzde 5'den yüzde 20'ye tecavüz etmez. Kanuna tevfikân a'za intihabında nısf üzerine mu'amele yapılacaksa, kazaların ve her 12.500 nüfus zükur ve görünen bir a'za çıkarılması kayd-ı kanûninin asla nazar-ı dikkate alınmaması, yine Van vilâyetinin 10 gayr-ı müslim a'zasının Van ve Şatak'dan ve Bitlis vilâyetince nısf-ı gayrı müslim a'zasının Muş ve Bulanık kazalarından çıkarılması icab eder. Çünkü, sırf müslim bir kazaya Hıristiyan a'za çıkarılması teklifi yapılamaz. Her iki vilâyette ikişer Hıristiyan mebus çıkarılmasında düçâr olunan müşkülât ve e'fkar-ı islâmiyede bırakılan te'sirat Meclis-i Umûmi intihâbında aynı muameleyi teklife ma'nidir. Van merkez sancağında 88 İslâm müntehib-i sânis 54 Hıristiyan müntehib-i sânisine karşı 2 Hıristiyan 1 İslâm mebus ve Bitlis merkez sancağında 45 İslâm müntehib-i sanisi, 15 Hıristiyan müntehib-i sanisine karşı 1 İslâm, 1 Hıristiyan mebus çıkarmışlardır. Mecâlis-i umûmi a'zaları ise buna mukis değildir. Cahil olduğu gayr-ı mengel bulunan ahali-i islâmiye hukuk-ı esasiyesinden ayrılmak istenilen bu fedakarlığa rıza radde olsa bile, acı ve amik bir te'sir duyacaktır. Teba-i âliye, bir çok nikat-ı nazardan kanun ile gayr-ı kabil te'lif olan şu iki vilâyet-i muhlis umumi intihabının 103. maddesinin nokta-i ahiresine tevfikân, müfettiş-i umûmilerin vürudiyle tahrîye-i umûmiyenin icrasından kemiyet-i anâsırın resmen tahkikinden sonraya ta'lik veyahut kanuna bakılmayarak ve hissiyat-ı islâmiyeye gelişigüzel idari bir intihab-ı istisnayı yapılması zaruret hükmündedir. Esasen tahrir- nüfusun ta'cibi farz-ı ayn derecesindedir. Çünkü Vilâyat-ı Şarkîye'de nüfus-ı Hıristiyanîye miktarını çoğaltmak için Rusya ve Amerika Ermenilerinin rolü muvakkaten olub, bu taraflara getirilmesi için,

şayan-ı nazar-ı dikkat teşebbüsat vardır. Şu teşebbüslerin mantığ-ı muvaffakiyet olmasıyla, bittabi vaziyet değışecek, hükümet izhar-ı cihet müteessir ve müteferrir olacaktır. Bizi de nazarda sathî ve adî görülen bu meseleyi meşiyet ve mukadderat-ı ruhan ile alakadar buluyoruz. Ve her iki meseleye dair emir ve izahat devletlerine habersizlik müntazırız"⁶⁵. Bu rapora istinâden, Dahiliye Nezâreti 12 Temmuz 1330 [25 Temmuz 1914] tarihinde, konuya açıklık getiren şu cevabı vermiştir:

"C. 4 Temmuz Fi 1330, Müfettiş-i Umûmiler m'mur oldukları dairenin idare-i mülkiye ve adliyesiyle, polis ve jandarmasına teftiş ile mülâka emlak-ı selâhiyetleri dahilinde ittihaz edecekleri tedâbirlerin icrası için, daireleri dahilindeki Kuvaa-yı İnzibâtiye gayr-ı kâfi olduğu takdirde, talepleri üzerine, Vilâyet Kanunu'nun Valilere bahşettiği selâhiyet dairesinde icab eden Saray-ı askeriye dahi emirlerine hazır bulundurulacaktır. Müfettiş-i Umûmiler, bil-cümle kavânin ve nizâmat-ı devletin tatbik ve icrasına nezâret ve bunların intihab-ı mahalliyeye müdahale olmayacaktır.

Mevâd-ı ahkâmın ta'dil-i teklife ve taksimat-ı mülkiyede ta'dilat icrası için, İdâre-i Vilâyat Kanûnuna tevfikân, Meclis-i Umûmiyece ittihaz olunacak kararlar hakkında beyan-ı mütala'a ve aşair [aşiret] için nizâmat-ı hususiye layihaları tanzîm ve irsal ve bunların iskanlarına kadar, kit'at-ı ma'mureye ikâ-i zarar etmemeleri için, Valiler ile müttefikan tedâbir-i lazime ittihaz ve anâsır-ı seniyyede hissi müfreze [her bir hisse] takviye ve ruhiyeye tefrik olan sû-i tefhimâtı indallah musâvat-ı hukuk ve hürriyeti te'min ve muhafaza ve bunun da anâsır beynindeki tasarruf-ı ihtilâfatının fasl-ü tesviyesine doğrudan doğruya teftiş ve mürakabe ü tefişlik mezheb ve millet ve lisanlara mensub olanlar beynindeki hafiziye⁶⁶ nisbet-i şahsiye edecek surette kati bir taharriye nüfusun teftiş ve murakabeleri altında icrasına nezâret ve taharriye-i nüfus icra edilinceye kadar, Vilâyat Mecalise-i Umûmiyesi A'zasının ahiren irâde-i

65 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 55-57.

66 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 55/1.

vilâyat kanûnunun icra edilen ta'dilat vecihle intihabına dikkat ve polis ve jandarmada vuku'ad-ı acilen müstahilata [mümkün olmayan] kendilerinde mahzur görülmemek mukarrirde [karar kılan] Müslim ve gayr-ı Müslimlerin müsâdeten ta'yinine ve hıdemat-ı saire-i resmîyede de mümkün mertebe bu kaidenin tatbikine dikkat ve bil-cümle me'muriyenin ahvalini teftiş ile kifayetsizlikleri veya sûi hâl ve hareketleri müşahade edilenleri azl ile yerlerine şerait-i kanûniyeleri halâz olanları ve büyük me'murların nasb ve ta'yinini hükûmet-i merkeziyeye inhâ [yetiştirme] ve haklarında acilen tedâbir-i şedide icrasını müsta'zem ef'al ve hareketi tahakkuk eden Valiler için Dahiliye Nezâretine iş'ar-ı keyfiyet ve me'murin-i adliyede mucib-i azl ve muhakeme ef'ali anlaşılın me'mur lâ yenzurül hükkâmıdan [bakmayan hakimler] ise, taht-ı muhakemeye alınmasına, adliye nezâretine men'i ve hükkâmıdan değil ise, azilleriyle yerlerine digerlerinin tabiyetini nezâretten veya men'i umûmilerden taleb ve ahval-i fevkal'adede derhal adliye nezâretine haberdar etmek şartıyla, lâ yenzurül hükkâmın dahi işinden el çekmesine emir tebli ve katline ve ahir emr ile ilânat-ı resmîyenin alenen mahalliyeye ile neşr ü ilânına ve imkan gördükleri takdirde tarafeynin huzur-ı muhakemede ve zevat-ı hükümetde kendi lisanını isti'mal edebilmesine ve Türkçe tanzîm edilecek i'lâmata mümkün olduğu takdirde tarafeynin lisanı üzere birer suret⁶⁷ Ermenicesinin de rabt edilmesine, vakt-ü nezâret ve jandarma ve polis teşkilât ve tensikâtının nezaret ve ma'lumatları tahtında icrasiyle bu babda merdüm [eziyet verme] giderecekleri ta'dilat Valilerin de reyini istizan ederek, idâre-i merkeziyeye iş'ar etmekle dahi menâtik olur. Vazife ve selahiyetlerinin tafsilat ve tazarruatını hâvi olan ta'limatnâme bir iki güne kadar irsal edilecektir.

Müfettiş-i Umûmilerin şahsilerine merbut olmak üzere, refakatlerine ta'yin edilecek katib-i umûmî ve hususî ile mülkiye, adliye, maarif, nafia ve ziraat müfettişleri, Müfettiş-i Umûmiler nâmına icra-i harekete ve i'ta-i emre me'zun olmayub, müzekkiren müfettişler yalnız Müfettiş-i Umûmilerin vasâit-i teftişiyeye ve istihbariyesinden ma'zûrdur. Müfettiş-i Umûmiyeliklerin teşkil hakkındaki kanûndan muvakkaten üçüncü mad-

67 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 56/1.

desinde de mezkur olduğu üzere, Van ve Bitlis'de ekser yekûn Müslüman olduğu ma'lum olmakla beraber, Mecalis-i Umûmi A'zasının, nısfı Müslim ve nısfı digeri ğayr-ı Müslim olması esâsı, bu sene icrası mukarrer olan bu nüfusa muallak bir tedbir-i muvakkatiyle sunarak tasvib edilmiştir.

Evvelce bildirildiği ve Müfettiş-i Umûmilerin ta'limatında da görüleceği üzere, ğayr-ı müslim nüfusun ta'yin-i miktarı için, cema'atlerce tanzîm ve i'ta edilecek defterler ve Müslim nüfus için de intihab-ı mebusan vefat esâsiyesi nazar-ı dikkat ve i'tibara alınacaktır. Binaenaleyh, Müslim ve ğayr-ı Müslim nüfusun yek digerine nisbeti ne olursa olsun, mecmû nüfusa göre 12.000 yerine de bir a'za intihab edilmek üzere, kaffe-i a'za çıkarılmak lüzum gelirse, nısfının Müslim ve nısfı digerinin ğayr-ı Müslim olarak intihab ettirilmesi muktazi olub, hangi kazalardan intihabı muvafık olacağı takdirinize ma'ruzdur.

Bu karyedeki ifa-i hadisede anlaşılacağı üzere, Müfettiş-i Umûmilerin vazife ve selahiyetleri, Valilerin idâre-i vilayat-ı kanûniyle muayyen olan hukuk ve selahiyetlerine tahdid ve takyid [kayd] edecekler bir derecede mahiyette değildir. Müfettiş-i Umûmiler ecnebî oldukları için, bittabi ne kadarına ve nizâmat-ı devlete ve ne de usûl ve ihtiyâcat-ı memlekete vâkıf değildirler. Binaenaleyh, mu'tilerinin bunları idare veya temas-ı valilerle ve hükûmet-i merkeziye ile münasebetlerini hoş tanzîm edecek istidat ve meziyyet nedâmetini haiz zevattan intihabına müfettiş edilmektedir. Binaenaleyh, Müşarünileyhin şahısları dahi şayân-ı ehemmiyet olub bu hayr-ı Hüdâllahü hıdmet arzusunda olduklarının kendilerine hususen muhliye hakkında ma'lumat-ı tamme verilerek, vücutlarının münfasit dosta muvafık olarak te'min-i istifade edilmesi dirayet ve hamiyetinizden beklenür."⁶⁸ denilmiştir.

Van Valisi Hasan Tahsin ve Bitlis Valisi Mustafa Bey'in bu raporu Umûm Müfettişlerin bölgede oynayacağı rolü izah etmesi bakımından önemlidir. Raporda, Müfettişin bölgeye geleceğinin duyulması üzerine Er-

68 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 56/1-2.

meniler'in tavrı ve tutumlarında büyük değişiklikler olmuş, bu Ermeni tavrı bölgede zâten var olan asayişsizliği iyiden iyiye tırmandırmıştır.

Rusya Ermenileri ile aldıktan sonra, bölgedeki Kürtleri de ele almaya çalışır. Gizlice bazı din, tarikat veya oymak başkanlarına para dağıtıp, Osmanlı hükümetine karşı ayaklandırmaya ve düşman kılmaya çalışmıştır. Ermeniler'in bu son durumunu onlara sağlayan Rusya olduğunu Osmanlı Devleti'nin gizli tutması, bu hususta halkın bilgi sahibi olmaması sebebiyle Ermeniler, Kürtler'e karşı tercih edilir duruma getirilmeğe çalışılmıştır. Bu gelişmeler neticesinde Bitlis olayları patlak verip, Molla Selim devlete başkaldırır. 1-2 Nisan 1914 günlerinde Molla Selim Bitlis'in yarısına hâkim olur. Takviye birlikleri gelince de Rus Konsolosluğu'na sığınır⁶⁹. Bu isyan, Rus konsolosluğunda başlayıp, Rus konsolosluğunda biten bir isyandır. Zira, Rusya'nın Türkiye üzerindeki emelleri doğrultusunda plânlanmış, desteklenmiş olup, kürtcü teşkilatlar üzerindeki Rus tesirinin bir örneğidir. Bu hareket İstanbul Ermeni Patrikliği'ne kadar bütün Ermeniler tarafından tasvip görmüştür⁷⁰.

Van Valisi Tahsin Bey, bölgede meydana gelen olaylardan bahsederek; "Bitlis'de ve bilâhare Bitlis'in merkez ve Hızan kazalarında her ma'nasıyla ma'lum irtica vardır. Halife Selim, bir sene evvel İstanbul'da Şeyh Abdulkadir'e misafir olması ve Kamil Paşa'nın sefaretiyle Bitlis'e avdet etmesiyle, bu defa âdeta refi-i liva-i irtica eylemesi pek mü-nasebetdardır. Halife Selim, mesele-i arzın kudsîyetini iddiâ edenleri tekfir [kafir] ile müştehir bir mürtecidir. Seyd Ali, Şeyh Şahabeddin ve diğer meşâyih tarafından Van Vilayeti aşâirine de haberler göndermeğe başladı. Rusya, bu hususdaki programını Bitlis'de pek güzel tatbik muvaffak oldu. Hızan tarafındaki ictimâ'nın fark-ı kusûretine rağmen, tevessû [genişleme] etmekte olduğu anlaşılıyor. Ortada deveran eden sözler şeriat talebinden ve Ermeni ıslahatını protesto ederek, indelicâb Rusya himayesini teklifden ibâret imiş. Bitlis'den aldığım ma'lumat bu merkezdedir. Mez-

69 BAYUR, a.g.e., C. II, Ks. III, s. 187-189.

70 Abdulhalûk ÇAY, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, II. Baskı, İst. 1994, s. 374.

herinden [olay yeri] gece pek mufassal bir şifre aldım. Müşârünileyh, biraz telaş görüyorum. Filhakika, Bitlis'de fon yoktur. Mâhâza, bu gidişle bir kürd meselesi çıkaracak, evvelce arz ettiğim vecihle, şu aralık Bitlis tarafına nazar-ı ehemmiyet buyurulması"⁷¹ gerektiğini 5 Mart 1330 [18 Mart 1914] tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne bildirmiştir.

Bu belgeden de açıkca anlaşıldığı üzere; Müfettişlik bölgesinde Ermeni ıslâhatından rahatsızlık duyan Müslüman halkın bu hissiyatı fırsat bilinerek; Molla Selim, Şeyh Ali, Şeyh Şahabeddin ve diğer bir kısım Şeyhler, şeriat isteğiyle halkı infiâle getirmişler, propagandalarında ise, Ermeni ıslâhatına karşı olduklarını söylemişlerdir. Kendileri de çok açık bir şekilde ifade ettikleri gibi, Rusya'nın himayesini istediklerini belirtmişlerdir. Bu durum, Rusya'nın dinî lider durumunda bulunana bölgedeki Şeyhleri kendi maksadı doğrultusunda nasıl kullandığının çarpıcı bir örneğidir.

Bitlis'de ortaya çıkan bu isyân sebebiyle, Osmanlı Devleti Molla Selim'e pâyeye veren Müntahar Bey'in yerine Mustafa Abdulhâluk Bey'i Vali olarak bölgeye gönderir. Yeni Vali, başta mektupcu olmak üzere, olaya karışanları bölge dışına çıkarır. Ayrıca Erzincan'dan da bölgeye birlik gönderilmesine karar verilir⁷². Böylece olayın üzerine su serpilir ise de, daha sonraki yıllarda tekrar alevlenmeğe meyledecektir.

Bu arada Osmanlı ordusunun içinde de huzursuzluklar bulunmaktadır. Ordu Müfettiş Vekili ve Erzurum Kolordu Kumandanı Çerkez Ahmed Paşa, Tatar Osman Paşa'nın tavsiyesiyle bu göreve getirilmesinin yanlış olduğu Dahiliye Nezâreti'nce belirtilmiş, çünkü Ahmed Paşa, İstanbul'daki bir orduyu zehirlemiş, Enver Paşa'ya husumet duyduğunu alenen belirtmiş, bunun üzerine kendisi İstanbul'dan uzaklaştırılarak Anadolu'ya gönderilmiştir. Ordudaki hizipçiliğin iyice tır-

71 Bşb. Arş. DH. KMS. D. 16, N. 30.

72 Bşb. Arş. D. 16, N. 30/1.

manması üzerine, bölgede görev yapan diğer komutanların da hiç birine güvenilmediği aynı raporda zikredilmektedir⁷³. 31 Mart vak'asında olduğu gibi, askeriyedeki hizipleşmenin te'sirlerinin hâlâ gündemde olması, bölge huzurunun sağlanmasını zorlaştırmada bir faktör teşkil ettiği kanaatini doğurmaktadır.

İslâhat için yapılan anlaşmaya göre eşit kabul edilen nüfus oranı 1912 yılına ait değişik istatistikler de şöyledir: Ermeni Patrikliği kayıtlarına göre; Van'da 350.000 toplam nüfus olup bunun 185.000'i Ermenidir. Bitlis'de 382.000 toplam nüfus olup, bunun 180.000'i Ermenidir⁷⁴. Diğer yabancı kaynaklar da ise Van'da 130.000, Bitlis'de 191.000 Ermeni nüfusu bulunmaktadır⁷⁵. Osmanlı arşiv kaynaklarında ise Ermeni nüfusu daha düşüktür.

Bu nüfus oranına göre; Van'da Müslüman müntehib-i sâni [ikinci seçmen] 88, Hıristiyan 54 olduğu halde, Hıristiyan mebus, 2, Müslüman mebus 1 tane seçilmiştir. Bitlis'de, Müslüman müntehib-i sâni 45, Hıristiyan 15 olduğu halde, 1 Müslüman, 1 Hıristiyan mebus seçilmiştir. Bu durum halkı infiâle sevketmektedir. Bu haksızlık bölgenin yönetimini daha da zorlaştırmaktadır. Umûm Müfettişlerin meseleye elatması bölgedeki gerginliğin önü alınmaz boyutlara sürükleneceği aşikârdır.

Taşnaksutyun Komitesi'nin sekizinci kongresi Temmuz 1914 tarihinde 30 delegenin katılımıyla Erzurum'da toplanarak, 28 toplantı yapmıştır⁷⁶. Bu kongreye Türk delegeleri de katılıp, "Ermeni Taşnaksutyun Komitesi Rusya'da bir ihtilâl çıkarır ve bu suretle Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'yı almasına yardım ederse, Osmanlı Hükûmeti'nin Ermenistan'a bağımsızlık vereceğini" bildirmişlerdir. Fakat Ermeniler bu teklifi kabul etmemişlerdir⁷⁷.

73 Bşb. Arş. D. 16, N. 30/2.

74 Justin Mc. Carthy, *Osmanlı Anadolu Toprakları'ndaki Müslüman ve Azınlık Nüfus* [İng. Çev. İhsan Gürsoy], Ank. 1995, s. 46.

75 Justin Mc. Carthy, a.g.e., s. 72.

76 *Ermeni Komiteleri'nin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, s. 144.

77 URAS, a.g.e., s. 580.

Erzurum'da toplanan Taşnaksutyun Komitesi'nin kararlarından biri de, İttihâd ve Terakkiye muhâlefet durumunda kalmak, onun siyasî programını eleştirmek, kendisine ve teşkilâtına karşı şiddetle mücadeleye girişmektir⁷⁸.

Bölgedeki bütün olumsuzluklara rağmen, Müfettiş için öngörülen müeyyideler yerine getirilmeğe çalışılmış, Dahiliye Nezâreti Karesi Mutasarrıfı'nı Genel Müfettişlik için Katib-i Umûmi ta'yin etmiştir. Ancak Mutasarrıf⁷⁹ 3 Temmuz 1330 [16 Temmuz 1914] tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta, "Şimdiye kadar bulunduğum mahallerin hiç birinde me'zuniyet eyleyerek devam eyleyen mesâil-i zihniye her suretle istirahat ihtiyacı göstermek ve bu ihtiyacı ailemin cidden muhtac-ı tedavi olmasıyla artmıştır. Me'muriyenin senede bir mâh me'zuniyet itası hakkındaki madde-i kanuniyeden bu âna degin istifade etmemiş olduğumdan, işlerin kesb-i hiffet edeceği, Ramazan-ı şerifde isti'mal olunmak üzere bir mâh müddetle dersaadete azîmetime müsaade buyurulması babında emr-i ferman hazret-i sahib-ül arzdır"⁸⁰. şeklinde ma'zeret belirterek, bu görevi kabul etmemiştir. Ancak Dahiliye Nezâreti, Mutasarrıfın bu görevi kabul etmesinde ısrar ederek, "... senin gibi fa'al ve muktedir erbâb-ı hamiyetin bu görevde bulunmasına lüzum vardır. Binaenaleyh, müfettişlik Katib-i Umûmiliğine ta'yininiz için ısrar ediyorum. Bu meselenin hitâmında İstanbul'a avdetiniz derhal tebli olunacaktır..."⁸¹ cevabı ile, bu görevi kabul etmesi sağlanmıştır. Zaten Karesi Mutasarrıfı Reşid Bey'in Vilâyat-ı Şarkiye Müfettiş-i Muavinliği'ne tâyin edileceği gazetelerde yer almış ve Karasi'de de duyulmuştur⁸². Reşid Bey 10.000 kuruluş maaş ile Katib-i Umûmi Müfettiş Muavinliğine tâyin edilmiştir⁸³.

Hoff, çalışmalarına başlamak üzere 7 Ağustos 1330 [20 Ağustos 1914] tarihinde Erzurum'a vardığını ve programına devam etmek için

78 URAS, a.g.e., s. 579.

79 Mutasarrıf Reşid Bey'dir.

80 Bşb. Arş. a.g.d. N. 5, s. 41/4.

81 Bşb. Arş. a.g.d. N. 5, s. 41/5.

82 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, 9 Temmuz 1330 tarihli telgraf.

83 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 51.

hemen Van'a hareket edeceğini aynı gün saat 9.30 da İstanbul'a bildirmişti⁸⁴.

Hoff, 1330-31 yılının kışını Van'da geçirmek arzusunda olduğundan, kendilerine ondört odalı ve yanında görevli olanlara da yine ondört odalı iki ayrı yerin tedarik edilmesini istemiştir. Bu isteği Valiliğin yerine getirmesinin mümkün olmadığı belirtilerek, bu binalardan ancak birinin kiralanabileceği Dahiliye Nezâreti'ne 7 Temmuz 1330 [20 Temmuz 1914] da bildirilmiştir⁸⁵.

Van Valisi Tahsin Bey'in Umûmum Müfettiş Hoff'un Van'da kalmak istemesiyle ilgili çok dikkate değer görülen 8 Temmuz 1330 tarihli bir şifre telgrafı bulunmaktadır. Bu telgrafta Tahsin Bey; "C. 7 Temmuz Fi 1330 [20 Temmuz 1914] Müfettiş-i Umûmi Hoff Bey için biri on, diğeri sekiz odalı iki hâne buldum. Ma'mafih, bu hâneler muhtac-ı ta'mir ve telvindir [boyama]. Müşârun-ileyh, İstanbul'dan ne vakit hareket ve hangi yolu ihtiyar edecektir. Evlerin tefrişatı ve müfettiş dairesi olacak hânenin büro haline konması lâzım mı? Bunlar yapılacaksa, tensib buyurulacak tahsisatın da verilmesi icab eder. **Bu zâta parlak merasim-i istikbâliyye [yeni gelen birinin karşılanması vesilesiyle yazılan şiir] yapılacak mı? Bu gibi işler, bendenize kirân [ağır] geliyor. Hele müfettişin Van'da ikâmeti bütün fikrimi bozdu. Allah aşkına bendenizi afv buyurunuz"**⁸⁶ diyerek, Osmanlı Devleti'nin üst yetkililerin söylemesi gerektiği halde suskun kaldıkları tepkiyi Tahsin Bey göstermiştir.

Hoff'un İstanbul'dan hareket ettiği 17 Temmuz 1330 [30 Temmuz 1914] tarihinde Canbolat Bey tarafından Diyarbakır Valiliği'ne bildirilmiştir⁸⁷.

84 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, 7.8.1330 tarihli telgraf.

85 Bşb. Arş. a.g.d., D. 2/1, N. 5.

86 Bşb. Arş. a.g. tasnif, D. 2/2, N. 5.

87 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5.

Hoff ve beraberinde bulunanların 6.000 kuruş maaşları ödenerek, hemen Van'a hareket etmeleri istenmiştir⁸⁸. Fakat bu yolculuk bir ay kadar uzun sürmüştür. Bu yolculuğun uzun sürmesinin üç sebebi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Hoff ve beraberinde bulunanlar, yol boyunca daha önceden tespit ettikleri Ermeniler ile görüşmek ve onların şikayetlerini değerlendirmek için bölgede oyalanmışlardır. İkincisi, Osmanlı Devleti'nin bu günlerde seferberlik ilân etmesi üzerine; Ermenilerin plânları karışmış, yeni bir plân yapmak için, zaman kazanmaya çalışmışlardır. Üçüncüsü ise, tabiat şartlarının olumsuzluğudur.

Bölgede bulunan azınlıkların kurtarıcı gibi baktıkları Hoff ile görüşebilmesi, bu görüşmelerde Hoff'a ne şekilde faydalı olacaklarını bilmeleri için, sık sık görüşme ihtiyacı duyulmuş, bu bakımdan müfettişe tahsis edilen ikâmetgâh bu işlerin yürütülmesine kifâyet etmediği için daha büyük bir mekân temin edilmesi talebinde bulunulmuştur. Dahiliye Nezâreti Erzurum hastahanesi boşaltılarak Müfettiş-i Umûmiliğin emrine tahsis edilmesini, hastahane için münhal başka bir binanın kiralanmasını 13 Temmuz 1330 [26 Temmuz 1914] tarihinde Erzurum Valiliğinden istemiştir⁸⁹.

Bütün bu gelişmeler; Ermenilerin Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için yaptıkları sonsuz gizli faaliyetlerin artık gün ışığına çıktığını ve bütün faaliyetlerinin meşruluğunu ispat edercesine alenî hale getirildiği görülmektedir. 20 Temmuz 1330 [2 Ağustos 1914] tarihinde Hoff'un Trabzon'dan Erzurum yoluyla iki gün sonra Van'a geleceği, bunun için ikâmetgâhlarının durumu sorulmaktadır⁹⁰.

Van Valisi Tahsin Bey, Dahiliye Nezâreti'ne 22-23 Temmuz 1130 [4-5 Ağustos 1914] tarihinde gönderdiği telgrafta Umûm Müfettişliğin olumsuzluklarını belirterek; "İdare-i örfiye, seferberlik ve buna mümâsil ahvâl-i fevkalâde karşususunda bil-cümle Kuva-yı hükûmetin bilâ kayd ve şart

88 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 52.

89 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5.

90 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5.

çalışması ve ibraz-ı himmet eylemesi icab ettiği bir sırada, ecnebi müfettişlerinin selâhiyet-i tâmmе-i ma'lumeleriyle işe başlamaları pek çok mevani ve müşkülât-ı bais olacağından ve ecnebi müfettişlerinin ta'kib edecekleri mukarrerat-ı islâhiye ancak memleketin hâl-i tabi'nde bulunmasıyla kabil olacağından, bu aralık hükûmet ve millet namına zarardan başka bir faide vermeyecek olan müfettişlerin esbâb ü vesâil-i münasebe serdiyle te'cil-i vezâif Bâb-ı Âli'nin takdirine arz olunur"⁹¹. demektedir.

Hasan Tahsin Bey'in Umûm Müfettişlere yaklaşımı ve tespitleri bizim kanaatimizce de yerinde olup, aynı hassasiyet ilgili diğer Valilerde görülmediği dikkat çekmektedir. Bunun sebebi ise, yukarıda da belirtildiği gibi Müfettişlere verilen olağanüstü yetkilerin Valiler üzerinde de tasarruf sahibi olmalarından kaynaklanmaktadır.

Hoff, 24 Temmuz 1330 [6 Ağustos 1914 Perşembe] günü refikiyle birlikte Trabzon'a geldiği, karşılama töreni yapıldığı, polis okulunun misafirhanesinde ağırlandığı ve Pazartesi günü [10 Ağustos 1914] Trabzon'dan hareket edeceği haberi verilmiştir⁹². Bu bilgi, Valilerin müfettişler karşısındaki pozisyonunu açıklamaya yeter vaziyettedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması, Ermeni ıslahatını gerçekleştirecek olan müfettişin işlerini karıştırmıştır. Ermeniler ise, bu günlerde büyük bir telaşın içine girmişler, vaziyetin akibeti hususunda kesin bir kanaate sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu günlerde Osmanlı Devleti henüz savaşa girmemiştir. Hamileri durumunda olan Rusya ile Osmanlı Devleti'nin münasebeti hangi yönde gelişecektir, bu durum da henüz belli değildir. Bu sebeple; Hoff Bey'e, memleketteki ahval-i fevkal'adenin sona ermesine kadar Erzurum'da kalması veya İstanbul'a geri dönmesi iki defa telgraf çekilerek kendisinden istenmiştir⁹³.

91 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 65.

92 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 76.

93 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 78.

Erzurum'a kadar gelmiş olan Hoff, Ermeni teşkilâtlarının kendisine yıllardır hayaliyle yaşadıkları Ermenistan'a kavuşmanın ramak kaldığı bu günlerde bu işin neticesiz kalmasını istememeleri ve Hoff'un üstlendiği görevde başarısız olmama duygusuyla, 30 Temmuz 1330 [12 Ağustos 1914] günü Hoff Bey Van Vilayeti hududuna gitmiştir⁹⁴.

Bölgede Müfettiş ile birlikte çalışacak olan kişiler, Müfettişten ayrı olarak ve nizamsız bir halde bölgeye gelmişlerdir. Bunun üzerine Van Valisi Tahsin Bey'in 2 Ağustos 1330 [15 Ağustos 1914] tarihinde Diyarbakır'dan Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta; "Tebliğat-ı ahire üzerine İstanbul'a avdet edecek olan Hoff Bey'in ma'iyetinde vazife-i kitmâniye me'mur, İbrahim, Ali, Osman, Nuri ve Esad Beyler, on gün evvel buraya muvâsalat etmişler ve yedlerinde me'muriyetlerini muntazır emr-i resmîyeleri bulunmadığı, müfettişlik kadrosunda defterdarlığa tebli, edilmemiş olduğu cihetle, kendilerine maaş ve ordan harcırahı ita edilmemiş..." denilerek, bunlar hakkında ne gibi bir işlem yapılacağına bildirilmesi istenmiştir⁹⁵. Bu telgrafa gelen cevap da; sözkonusu kişilerin maaşlarının 1.500 kuruş olduğu, avdetlerinde kendilerine bir maaş verilmesi, kifayet edecek miktarda harcırah da İstanbul'dan gönderileceği bildirilmiştir⁹⁶.

Müfettiş ile birlikte çalışacak olan kişilerin tespitinde Ermeniler, bölgede görev yapan ruhâni temsilcilerini bu görevlerinden alarak, kendi davalarını benimseyen daha aktif pozisyonda bulunan kişileri bu görevlere getirip, müfettişin çalışmalarını kendi lehlerine çevirmedeki tereddütleri ve zayıf ihtimalleri bile ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Ermeni Komiteleri arasındaki yazışmalar bu düşünceyi doğrular mahiyettedir.

Ermeni ıslahatını fiiliyata geçirmek için görevini sürdüren müfettiş, Vali Tahsin Bey'in, 4 Ağustos 1330'da Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği

94 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 75.

95 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 79.

96 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 80.

telgraftan anladığımızı göre, 17 Ağustos 1914 günü Van vilayeti hudutlarına girmiştir. Tahsin Bey bu haberi Ercişte öğrendiğini bildirerek, Salı günü [18 Ağustos 1914] Van'a geleceğini kendisine gönderilen telgraftan öğrendiğini, müfettişin karşılanması için Başkatibi daha önceden göndereceğini, eşyasının muhafazası hususunun Trabzon Valisi'ne yazıldığını bildirmiştir⁹⁷.

Umûm Müfettiş Hoff'un Van'a gelirken beraberinde herhangi bir korumanın bulunmadığı, sadece Ermeni bir Mühendisin olduğu dikkat çekmektedir. Halbuki, istediği kadar koruma bulundurma yetkisine sahip olmasına rağmen, bu yola tevessül etmesinin sebebi Hoff'un cesaretinden kaynaklanmayacağına göre; kanaatimizce iki sebebi bulunmaktadır. a) Bölgede her ne kadar eşkıyalık ve kanunsuz fiilî hareketler yoğun ise de; bölgenin kontrolü aşiretler elindedir. Azınlıklar ise aşiretlerin kontrolü altında bulunmaktadır. Hoff'un yol emniyeti aşiretlerce sağlanmış ve bu konuda kendisine te'minat verilmiş olabilir. b) Müfettişin yanına alacağı muhafızlar bölgedeki emniyet ve askeri birliklerden te'min edileceği için, yol boyunca meydana gelecek hadiselerde kendisini şuurlu bir şekilde korumayacaklarını düşünmüş olduğu gibi, Türk muhafızlara güvenmemiş de olabilir.

Bu hususla ilgili olarak; Van Valisi "Erciş'e gelen Hoff Bey, refakatinde yalnız ziraat müfettişi Habikaz Efendi'nin bulunduğu, mumâileyhin de müşârün-ileyeh telkinat bu hahanedede bulunmakta olduğu Erciş Kaymakamı telgrafta bildiriyor. Gerçi müfettişin meselesi, şimdilik mevzu-i bahis olamaz ise de, Hoff Bey'in şu uzun mesafeyi bir Ermeni ile kat etmesi ve daimâ Ermeniler [ile] temas etmesi doğru bir şey olmadı. Erciş ile Van arasında konak ittihaz ettikleri karye hep Ermeni köyleridir"⁹⁸. diyerek Hoff'un yalnızca Ermeniler ile olan temasını burada da sürdürdüğünü bildirmiştir.

97 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 82.

98 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 83.

Halbuki, Müfettiş'in Anadolu'ya gönderilmesinin yegâne sebebi, bölge huzurunu sağlamaktı. Eğer ortada bir huzursuzluk var ise, bu huzursuzluğun giderilmesi için, yalnızca Ermeniler ile görüşüp, onların verdiği bilgiler doğrultusunda hareket ederek bir kanaate varmak ve bunun neticesinde bir uygulamaya geçmek ve bölgeye huzur getirmek mümkün değildir. Buradan da anlaşıldığı üzere mesele, bölgeye huzur getirmek değil, Ermeniler'in şikayetlerini ortadan kaldırmaktır. Bunun için de yalnızca Ermeniler'in menfaatleri ön plânda tutulacak, Müslümanlar başta olmak üzere, diğer grupların menfaatleri arka plâna atılmış olacaktır.

Osmanlı Devleti 21 Temmuz 1914 tarihinde seferberlik ilân edince, Ermeni islâhatı kendiliğinden askıda kalmıştır. Hoff Bey'in, bu hâl devam ettikçe bir şey yapmasının mümkün olamayacağını belirtmesi üzerine, Bâb-ı Âli müsa'ade ederse İstanbul'a döneceğini Vali Tahsin Bey'e bildirmiş, Tahsin Bey de; 11-12 Ağustos 1330 [24-25 Ağustos 1914] günü Dahiliye Nezâreti'ne Hoff'un bu isteğini iletmiştir⁹⁹. Zaten Osmanlı Devleti 11 Ekim 1914 tarihinde de fiilen savaşa girdiği için, Rusya ile olan münâsebetler yeni boyut kazanmış, Rusya Ermeniler için yeni stratejiler tayin ederek, Anadolu'nun istilasında onları öncü istilacılar ve karakol muhafızları olarak kullanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sıcak atmosferi içinde Ermeniler ortalık yatışınca kadar beklemede kalmanın uygun olmasını ve bu günlerde çok dikkatli davranılmasını bütün teşkilatlarını ta'mim etmişlerdir. Bunun üzerine Hoff Bey, Ermeniler ile yarenlik yapmanın ötesinde ne yapacağını bilemez duruma gelmiştir. Van Valisi Tahsin Bey, Umûm Müfettişin bu şaşkınlığını 15 Ağustos 1330 [28 Ağustos 1914] tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne şöyle rapor eder. "Hoff Bey, şimdi hükümete gelerek, zât-ı samilerine tâyin-i hat hareketi için dört telgraf yazdığı halde cevap alamadığını söyledi. Begeriş'de bulunduğunuzdan bahisle avdetinde cevap alacaklarını beyan ettim. Bu zat ne yapacağını bilmiyor. Erzurum'da

99 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 72.

ikâmeti veya İstanbul'a avdeti hakkında tebli ettiği emir, nezâretpenâhilerindeki ma'nayı ma'zuru anlamadığından, Van'da ikâmeti Erzurum'a tercih edeceğini söylüyor. Evvelce arz edildiği vecihle, vaziyet hesabıyla mumâileyh burada ikâmet-i daimî mahzur görüldüğünden, tensib buyurulur ise, kendüsüne İstanbul'a avdetinin serian iş'arı ma'ruzdur"¹⁰⁰. diyerek, müfettişin bölgeden ayrılmasını istemiştir. Dahiliye Nezâreti, Tahsin Bey'in bu teklifini yerinde görmüş olacak ki, Hoff'un bölgeden ayrılmasına karar vermiştir. Hoff, 26 Ağustos 1330 [8 Eylül 1914] günü Van'dan İstanbul'a gönderdiği telgrafta; "pars dimanche matin par Bitlis, Diarbekir, Alexandrette- Hoff-"¹⁰¹ [Bitlis, Diyarbakır, İskenderun yoluyla Pazar günü sabahı hareket ediyorum] demiştir¹⁰².

Hiç bir sonuç elde edemeyen Umûm Müfettiş Hoff İstanbul'a geri dönmek üzere 8 Eylül'de Van'dan ayrılarak Diyarbakır'a gitmiştir. Diyarbakır Vali Vekili Şefik Bey, 31 Ağustos 1330 [13 Eylül 1914] tarihinde Hoff Bey'in refikasıyla birlikte Diyarbakır'a geldiğini Dahiliye Nezâreti'ne bildirmiştir¹⁰³. Hoff, Diyarbakır'dan çektiği telgrafta ise; "Beyrut yoluyla İstanbul'a avdet etmek üzere bu gün [15 Eylül 1914] hareket ediyorum" demiştir.

Hoff Bey, Diyarbakır'da iki gün şehrin dışındaki bağlarda kaldıktan sonra, 2 Eylül 1330 [15 Eylül 1914] tarihinde Diyarbakır'dan ayrılarak Siverek, Urfa üzerinden İstanbul'a gideceğini bildirmiş ve bu isteği söz-konusu yerler ile Haleb'e bildirilmiştir¹⁰⁴.

Hoff 17 Eylül 1330 [30 Eylül 1914] günü İzmir'e varmış, İzmir Valisi Rahmi Bey, aynı gün Dahiliye Nezâreti'ne yazdığı yazıda "Hoff Bey ve bir refiki yarın İstanbul'a hareket edeceklerinden, parasız kaldıklarından bahsederek, İstanbul'a kadar gitmek üzere alamadıkları maaşlarına mahsuben elli lira verilmesi" talebini sormuş, Dahiliye Nezâreti

100 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 71.

101 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 73.

102 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 68.

103 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 69.

104 Bşb. Arş. a.gd., N. 5, s. 70.

de bu paranın kendilerine verilmesini söyleyerek, sözkonusu para Hoff'a verilmiştir¹⁰⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nın 3 Ağustos 1914 tarihinde başlaması üzerine Şarkî Anadolu'da bu siyasî felaketten kurtulmuş, yalnız Hoff bir kere Van'a kadar gidip geldiği halde Westenenk işe başlama imkânını bile bulamamıştır. Nihayet 31 Kanunuevvel 1914 - 13 Safer 1333 [31 Aralık 1914] tarihinde çıkan bir irade ile Müfettişlik sözleşmeleri feshedilmiştir¹⁰⁶.

Müfettişlerin görevine son verilmesi üzerine, Kafkasya'da gönüllü alayları hazır bulundurarak, Rus Ordusunun önünde Anadolu'ya girmesini sağlamak, Türk ve Kürtlerin Ermenilere zarar vermesini önlemek için stratejik noktaları ele geçirmenin plânlarını yapmışlardır¹⁰⁷.

Ermeni ıslâhatının bu safhasının gerçekleşmesinde ve Ermeni davasının ta'kibinde büyük rol oynayan Bogos Nubar bağımsız bir Ermenistan kurularak, bunun Amerika'nın gözetiminde Birleşmiş Milletler'in himayesine verilmesini istemiştir¹⁰⁸. Fakat bu teşebbüsten bir netice alınamamıştır.

Vilâyat-ı Şarkıyye'de Ermeniler için gerçekleştirilmeğe çalışılan ıslâhatı, Araplar da emsal gösterip, Arap toprakları üzerinde de ıslâhat yapılması hususunda teşebbüslerde bulunulmuştur. Bu maksatla El İslâh Gazetesinin 24 Zilka'de 1331 [25 Ekim 1913] tarihli nüshasında, Humus'da neşrolunan Delil-i Hams Gazetesinin 99. sayısında neşriyat yapılmıştır. Delil-i Hams Gazetesindeki makâlede 21 Teşrin Evvel 1330 [3 Kasım 1914] tarihli raporda mutala edilmiştir. Özetle; "Ey devlet emniyet-i mefgut" başlığı altında; "Arapların talep ve temennilerine karşı, hükumeti seniyye tarafından kendilerine faydalı, merkezden uzak yerlere ıslâhat ve-

105 Bşb. Arş. a.g.d., N. 5, s. 91.

106 İsmail Hami DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İst. 1972, s. 409.

107 URAS, a.g.e., s. 595.

108 URAS, a.g.e., s. 656.

rilmesi söylendiği halde, bilâhare hükûmet ve vaadinden vazgeçerek, bırakın kendilerinin islâhat yapmasını, yıldızlı politikalar ile aldatmaya başladılar. Fakat Araplar buna aldanmamakla beraber, neticeyi beklemeğe başladılar. Neticede kendilerini refaha ulaştıracak bir islâhat olur ise ne âlâ, eger islâhat yapılmaz ise, diğer devletlerden yardım isteyip; Ey devlet, yaldızlama siyasetinden vazgeç de başka devletlere iltica eden vatan toprağının gelişmesine ve yükselen sesine kulak ver, onların sizi terketmesine sebep olan ve terakkilerini önleyen şeylerin imhasına içtihad eyle..."¹⁰⁹ Görüldüğü üzere, Ermeni Islâhatı Ermeniler boyutunda kalmayıp, Arap çoğunluğun bulunduğu diğer Osmanlı topraklarına da sirayet etmiştir. Arap çoğunluğu üzerinde istenen islâhatın kaynağında İngiliz propağandasının büyük rol oynadığı bilinmektedir.

Uzun yıllardır Türk Milleti'ni meşgul eden ve diğer milletlere karşı koz olarak kullanılan bu mesele Millî Mücadele yıllarında çözülecek, imzalanan Gümrü Andlaşması ile sona erecektir. Türkler için sona eren Ermeni meselesi, daha sonraki yıllarda Türkler ile pazarlığı olan milletler tarafından zaman zaman tekrar ısıtılmaya çalışılacak, Türklerle karşı Ermeni terör hareketleri birbirini ta'kip edecek, içte ve dışta Türkiye'yi tehdit edecek bir mesele olarak uzun yıllar kendinden söz ettirecektir.